

KUZEY MEZOPOTAMYA'DAN ORTA ASYA'YA UZANAN ÇOK BİLEŞENLİ
KÜLTÜRÜN İZLERİ: HALAF KÜLTÜRÜ
TRACES OF A MULTI-COMPONENT CULTURE SPREADING FROM
NORTH MESOPOTAMIA TO CENTRAL ASIA: THE HALAFIAN CULTURE

AHMET KOCAİSPİR

Arş. Gör. Dr., Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Assist. Dr., Iğdır University, Faculty of Letters, Department of History
ahmetkocaispir@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0682-4150>

UMUT PARLITI

Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Res. Assist. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
umutparliti62@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9895-4926>

Atıf / Citation

Kocaispir A.-Parlıtı U. 2020. "Kuzey Mezopotamya'dan Orta Asya'ya Uzanan Çok Bileşenli Kültürün İzleri: Halaf Kültürü". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 69, (Eylül-September 2020), 411-440

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü- *Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi- *Received Date* : 25.04.2020
Kabul Tarihi- *Accepted Date* : 24.07.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 30.09.2020
 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4381>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-69, Eylül – September 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

KUZEY MEZOPOTAMYA'DAN ORTA ASYA'YA UZANAN ÇOK BİLEŞENLİ KÜLTÜRÜN İZLERİ: HALAF KÜLTÜRÜ TRACES OF A MULTI-COMPONENT CULTURE SPREADING FROM NORTH MESOPOTAMIA TO CENTRAL ASIA: THE HALAFIAN CULTURE

AHMET KOCAİSPİR- UMUT PARLITI

Öz

Halaf Kültürü, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'den kuzeyde Elâzığ-Malatya Ovalarına, Güneydoğu Akdeniz'e, Orta Anadolu'ya ve Van Havzası'na kadar kesintisiz uzanmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar bu kültürün bilinenden çok daha uzak diyarları dolaylı yollardan etkilediğine dair birtakım ipuçları sunmaktadır. 1900'lü yılların başlarından itibaren günümüze kadar Halaf kültürünün yayılımı, kökeni ve kronolojisi hakkında birçok öneri ileri sürülmektedir. Zagros dağlarının alt kuşağında, Anadolu'nun iç bölgelerinde ve Muş-Van coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar bizlere çok bileşenli bir kültürün varlığını doğrulamaktadır. Elbette Doğu Anadolu'da, Kuzey İran'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da henüz hiç araştırılmamış düzlükler, doğal yol hatları üzerinde gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalar eksikliklerin giderilmesine yardımcı olacaktır.

Halaf Kültürü, görüldüğü gibi oldukça geniş bir coğrafyada hem seramik hem mimari hem de küçük buluntu özellikleriyle bir nevi moda gibi yayılım bulmuştur. Bu kültür kendinden önceki Hassuna-Samarra kültüründen etkilenmiş hemen ardılı olan Obeyd Kültürü'nü ise etkilemiştir. Kalemeye aldığımız bu çalışma söz konusu Halaf Kültürü'nün bilinenden çok daha uzak diyarları etkilemiş olabileceğini bilimsel olarak desteklemektedir. Bu etkinin nerelere kadar nüfuz ettiği irdelendiğinde Türkmenistan (Anav) sınırlarına kadar ulaştığına dair birtakım ipuçları sunması şaşırtıcı olmuştur. Biz bu makalede literatür destekli neden sonuç ilkelerine ve karşılaştırmalı değerlendirmelere sadık kalarak Halaf Kültürü'nün olası en uzak coğrafyalardaki izlerini sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Halaf, Anav, Kuzey Mezopotamya, Kuzey İran, Orta Asya.

Abstract

Halafian Culture extends from North Mesopotamia and Syria to Elazığ-Malatya Plains in the north, up to Southeast Mediterranean, Central Anatolia and Van Basin without interruption. Studies conducted in recent years have provided some clues that this culture indirectly influenced far more distant lands than known. Beginning from the early 1900s to the present day, many suggestions have been put forward about the spread, origin and chronology of Halafian Culture. Archaeological studies that have been carried out in the lower zone of the Zagros Mountains, in the inner regions of Anatolia and in the Muş-Van geography confirm the existence of a multicomponent culture. For sure, scientific studies on the natural route lanes and the planes in East Anatolia, North Iran, Caucasus and Central Asia that have not been explored yet will help to overcome deficiencies.

As it can be seen, Halaf Culture has spread like a fashion both with its ceramic and with its architecture and small finds in a very wide geography. This culture was influenced by its predecessor Hassuna-Samarra culture while it influenced its immediate successor, the Obeyd Culture. This study we put down on paper supports scientifically that the Halafian Culture in question might have affected far more distant lands than known. Considering how far this influence has penetrated, it has been surprising to find some clues that it reached up to the borders of Turkmenistan (Anau). In this article, we will try to present the traces of Halafian Culture in the most distant geographies, by being true to the literature supported cause and effect principles and comparative assessments.

Key Words: Halafian, Anau, North Mesopotamia, North Iran, Central Asia.

Structured Abstract

The core area of Halafian culture, which is based on Hassuna and Samarra culture, extends from Central Mesopotamia to the Zagros Mountains in North Syria, to the Central Zagros in Iran, and to the Elazığ-Malatya Plains through Euphrates and Tigris rivers in Anatolia. We can extend the first external stakeholders of this culture from Can Hasan in the Central Anatolia Region to Mersin Yümüktepe in the Çukurova Region, from Zap to Van Tilkitepe and Muş Plain in Eastern Anatolia. Secondary external stakeholders are associated with the Transcaucasia world and Central Asia's Anau Culture in the further east and the Mycenaean culture in the west. While it is predicted that people living in Halafian culture in the core area communicated directly with each other, they should have made commercial-oriented communication with people who lived in the geographies of the first external stakeholder. However, it is quite difficult to say that they communicated directly with secondary geographies and had commercial relations. The source of a number of findings found in these distant geographies that fit into the Halafian culture dating back to later periods can be sought in intermediaries.

Beyond any doubt, its ceramics and architecture are among the most beautiful findings defining Halafian culture. Pre-Halafian ceramics created some differences both in quality and in decoration compared to other ceramic craftworks of the Neolithic period. Regular decorations and paintings on ceramics are seen in the Pre-Halafian stage. Only a few of the ceramics of the Early Halafian period were burnished and most of them were shaped by hand. Local differences in ceramics are quite apparent. In this period, the decorations of the ceramics were made with black, red, brown, buff colored painting. The decorations, in the first place, were chosen from geometrical patterns due to their simplicity. Later on, nature motifs were added.

In the Middle Halafian period, an increase in the burnishing of ceramics can be observed. The ceramic artisan started to make the ceramic thinner and in better quality. There occurs a decrease in ceramics that are shaped by hand. Varieties of orange color and painting types of various color compositions are added to black, red, brown and buff color applied to ceramics. Towards the end of the middle phase, white was added to these painting types, which in fact corresponds to the Middle Halafian-Late Halafian transition phase. Essentially, if a comparison is made, it will coincide with the style of Mycenaean painted vases in decoration-wise.

In the Late Halafian period, ceramic artisans started to make thin, elegant ceramics completely with their own skills. In these two-chambered furnaces, ceramics in better quality compared to the Early and Middle Halafian period were produced. Multi-color and multi-decoration in these ceramics left their marks on the Halafian culture during the Halafian period. White painting on brown background in Late Halafian ceramics increased considerably compared to Middle Halafian period. In the Late Halafian period, in addition to geometric and nature motifs, maltese cross and rosette motifs were started to be applied as bands on ceramics. Moreover, clover motifs started to be seen in ceramics as a variation in the Late Halafian phase. In fact, if compared, in terms of decoration, they tally with the style of Anau painted pots.

With the Halafian culture, a new architectural style emerged in the northern part of Mesopotamia. Although there are rectangular structures, circular structures are the

characteristic architectural feature of this period. The use of rectangular planned, multi-roomed houses was gradually abandoned in the Halafian period. People started to live in domed, circular planned structures. Close analogues of these houses, which we call "Tholos", appeared in the south of Turkmenistan with Anau culture.

At this point, Iran geography, which serves as a bridge between the geographies of Mesopotamia and Central Asia, is of great importance since it stands at the intersection of communication. When we evaluate the subject in this context, we see that many decoration styles, especially line and geometric motifs, which are engraved on the ceramics in the early and middle stages of Anau culture, spread throughout the geography up to Central Iran. In the layers of Anau Culture, dating back to the Late Chalcolithic Age (end of the 4th millennium BC - beginning of the 3rd millennium BC), the likes of many new motifs, which were not seen before, such as cross-shaped, saw-shaped, printing and weaving are seen in both Iranian geography and Halafian culture of the Near East.

We also observe the effect of Mesopotamian features in other terra-cotta works, dating back to both the Early Chalcolithic and Middle Chalcolithic Age of Iran and Turkmenistan geography. Human-shaped figurines provide information about the spiritual cultural elements of both South Turkmenistan and other Chalcolithic Age cultures. Above all, the importance given to the women figure among human-shaped figurines is remarkable.

The traces of the indirect relationship between North Mesopotamia and South Turkmenistan, which are quite distant geographies, can be tracked, for sure, mostly through terra-cotta artifacts. The fact that among these finds, a number of decorations applied on terra-cotta pots belonging to Halafian Culture is also seen in terra-cotta pots originating from different cultures in different geographies can be defined as archaeological findings. The fact that these decorations appeared neither in the previous or the next millennia and that they came from different hands in different geographies in contemporary times is another situation that shows common grounds.

Giriş

Kuzey Mezopotamya'dan Türkmenistan'a Neolitik ve Kalkolitik Kültürlerin Analizi

Mezopotamya coğrafyası kısaca, Torosların ve Zagrosların yamaçlarıyla Suriye düzlükleri arasında, Fırat ile Dicle sularının beslediği verimli arazilerdir. Temelde Fırat ve Dicle Nehri arasında kalan toprakları kapsamakla birlikte arkeolojik açıdan ele alındığında Basra Körfezi'nin doğusunu da içine almaktadır. Bu geniş coğrafyanın Toros Dağlarından Bağdat sınırına uzanan kesimi Kuzey Mezopotamya; Yine Bağdat çizgisinden Basra Körfezi'nin doğusuna uzanan kesim Güney Mezopotamya olarak tanımlanır (Roaf, 1996: 16-20). Bu bölgede yaşayan en erken toplulukların ilk seçim yerleri kuzeyde Toroslar ve Zagros dağlarının yamaçları olmuştur. İklimin insanların yaşam şartlarına uymasıyla beraber “*verimli hilal*” olarak tanımlanacak olan dağlara yaslanan, kuru tarımın yapılacağı geniş düzlüklerde de yaşam başlamıştır. Bu en erken süreçte insan toplulukları ilk mevsimlik yerleşmelerini ve geçici barınaklarını kurmuşlardır. Güney Mezopotamya'da ise bilinen ilk yerleşimler kuzeyle kıyaslandığında çok daha geç bir süreçte, Geç Neolitik, başlar (Watson, 1983, 238-239; Braidwood, Çambel vd. 1971: 1237-1240).

Bölgede erken köy toplumunun temsil edildiği Hassuna döneminde, özellikle ev plan tipi ve çanak çömlekleriyle dikkat çekmektedir. Musul'un yaklaşık otuz beş kilometre güney kısmında, Dicle nehrinin kenarında konumlanan Hassuna yerleşiminde ilkel köysel yaşamı sergileyen izler yerine çok daha gelişkin mimariyle karşılaşmıştır. Ev planı olarak, bir avlu ve bunu çevreleyen 6-7 oda bulunmaktadır. Bakırı döverek işlemenin yanı sıra onu şekillendirmişlerdir. Bu insanların bilinen en güzel yapıtı Hassuna seramiği olarak adlandırdığımız standart kaplardır. Bu kapların hamurları daha çok kum katkılı olmakla birlikte özü sarımsı ve pembemsi renkten oluşmaktadır. Bu kap örneklerinden yola çıkarak kültürün Kuzey İran'da Hajji Firuz'a kadar etki alanını genişletmiş olduğunu söyleyebiliriz (Abedi, 2016: 60). Diğer bir kap türü olan Husking traylar ise Akdeniz'in kıyılarındaki Ras Shamra'dan, Batı İran'daki Ganj Dareh'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır. Bu kapların en karakteristik özelliği iç kısımlarında, yüzeylerinde ve tabanlarında başparmakla yapılmış gibi duran derin oluklar ve oyuklardır. Bu kapların Erken Halaf döneminin başlangıcına kadar varlıklarını devam ettirdikleri belirlenmiştir. Bu dönemin kaplarının kalitesi dikkate alındığında fırınlama derecesinin oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bu kap türleri Mezopotamya dışında Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'e uzana büyük bir sahada yayılım bulmuştur (Moore, 1997:126; Tekin, 2005: 189-190; Türkmenoğlu, 2009: 44; Köroğlu, 2006: 42-43).

MÖ VII. binyıl sonları, VI. binyıl başlarında Geç Hassuna tabakaları farklı bir seramik grubu ile karşımıza çıkar. Samarra kültürüne adını verdirecek olan iyi pişirilmiş bu yeni bir seramik türü koyu kahverengi boyalı olup, daha çok son derece estetik desenlerle bezelidir. Yenilikler içeren bu kültür Geç Samarra kültürü içerisinde yer edinerek gelişmiştir. Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu dışında Orta Mezopotamya'ya kadar yayılmayı başarmıştır (Herzfeld, 1930: 74- 96; Çıvgın, 2020: 8). MÖ VI. binyıllara gelindiğinde Kuzey Mezopotamya'da Hassuna Kültürü'nün yerini Pre-Halaf kültürü (yaklaşık MÖ 5800-5700/5650) almıştır. Bu kültür adını Halaf seramiğinin ilk kez bulunduğu Tell Halaf yerleşiminden almıştır (Schmidt, 1943: 24, 84). Halaf kültürü yaklaşık olarak 600 yıl boyunca bugünkü Orta Mezopotamya ve Kuzey Suriye'den Zagros Dağları'na, İran'da Orta

Zagros'a kadar uzanmıştır. Anadolu coğrafyasında Orta Anadolu Bölgesi'nde Can Hasan'dan Çukurova Bölgesi'nde Mersin Yümüktepe'ye ve Zagros Dağları'na; Fırat ve Dicle nehirlerinden Doğu Anadolu içlerine ve Zap'a; Van Ovası'ndan Muş Ovası'na ve Transkafkasya'ya kadar yayılım bulmuştur (Roaf, 1990: 48-51; Rothman and Kozbe, 1997: 108, Fig. 3, Table 1; Kozbe, 2006: 296-297; Sagona ve Zimansky, 2009: 125). Ama bazı yönlerden ana gelişme çizgisinin dışında kalmışlardır (Harita 1). Arkeolojik çalışmalar yürüten birçok bilim insanı bu kültürün etki alanını batıda Miken ve Orta Anadolu kültürlerine; doğuda Dalma ve Anav kültürüne kadar uzatmışlardır¹.

Halaf insanların yaşadıkları köylerin daha çok dağınık olmaları, ekoloji açısından bakıldığında tarımın yapılabileceği yerlerde kurulmuş olmaları bu kültürün tarımcı olduklarını ve barışçıl olduklarını göstermektedir. Ancak Halaf kültürüyle sonradan görülen Obeyd kültürü arasındaki çekişmelerin olduğu açıktır. Bu mücadele sonuçta birtakım yenilikleri beraberinde getirmiş olmalı. Elbette bu çekişmenin Obeyd insanların Güney Mezopotamya'da ekonomik-örgütsel yapılanmasını büyük ölçüde etkilediğini görüyoruz. Çünkü güneydeki Obeyd köylerinde temel yaşam ekonomisini yansıtan arkeolojik bulgular ele geçmiştir. Bu kaynaklar besin zincirinin devamlılığını sağlamak adına uygulanan temel dinamiklerin neredeyse tümünün olduğunu gösteren köyleri işaret etmektedirler. Kuru tarım adına buğday, arpa; sulu tarım adına hurma üreten bu insanlar aynı zamanda sığırcılık ve domuz yetiştiriciliği yapmaktadırlar (Adams, 1981: 58-59).

Kuzey Mezopotamya'da Halaf kültürü ile eş zamanlı olarak Güney Mezopotamya'da ilk buluntu yerinden dolayı Ubaid, Ubaid veya Obeyd olarak adlandırılan bu yeni kültür MÖ 6. binyılın sonlarına doğru kuzeye yayılarak Halaf Kültürü'nün yerini almış ve bütün Mezopotamya'da benimsenen bir kültür oluşmuştur. Tholos tipi ev yapımı son bulmuş, çok renkli bezemeleri olan Halaf çanak çömlek geleneği de bu süreçte yeni bir gelenekle yer değiştirmiştir (Adams, 1981: 58-59, 60; Köroğlu, 2006: 46). C14 analiz sonuçlarına göre MÖ V. bininin ikinci ve IV. bininin ilk yarısına tarihlendirilebilecek olan Ubaid Kültürü'nün çanak-çömlek özelliklerini Mezopotamya dışında Ön Asya dünyasında Umman Körfezi'nin güneyi İran, Suriye, Doğu Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgeleri boyunca çok geniş bir alana yayılmış olduğu görülmektedir (Ehrich, 1992: 71-73).

Bu çalışmalar Halaf kültürünün direk etkilediği güney coğrafyaları açığa çıkartmıştır. Ancak kuzey ve kuzeydoğu yönlü iletişim ağı maalesef hala bir muammadır. Bu nedenle çalışmamızın diğer ayağını oluşturan, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Mezopotamya kültür bölgesi ile çağdaş, Orta Asya'nın güneyi, günümüz Türkmenistan coğrafyasına kadar derinlemesine bir çalışma yürütülmüştür. Bu coğrafyaya baktığımızda ise bölge, 53-66 doğu boylamı ile 36-43 kuzey enlemleri arasında yer almaktadır ve yüz ölçümü 488,1 bin kilometrekaredir. Batısında Hazar denizi, doğusunda ve kuzeydoğusunda Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde İran ve güneydoğusunda Afganistan ile sınırı bulunmaktadır (Özbay, 2019: 103-104). Türkmenistan Asya'nın iç kesimlerinde yer aldığı için tam bir karasal iklime sahiptir. Türkmenistan'ın yaklaşık 4/5'i çöl karakterindedir. Çöl haricinde kalan ve toplamın %20'sini oluşturan toprakların %3'ünü ekilebilir alanlar, %63'ünü çayır ve otlaklar, %8'ini ormanlar ve %26'sını diğer alanlar oluşturmaktadır

¹ Halaf kültürünün etki alanına ilişkin detaylı bilgiler sunan bilim insanlarının görüşleri makale içerisinde ele alınmıştır.

(Ökmen, 2001: 236). Yağışlar oldukça az olup, en çok olduğu ay Mayıs ayıdır ve umumiyetle dağlık ve yaylalık yerlere yağış düşer. Ülkenin kuraklığını Tecen ve Murgap nehirleriyle Amuderya Nehri'nin %20 suyunu alan Karakum Kanalı'nın² suları giderir (Saray, 1996: 329). Türkmenistan'ın en önemli nehirleri Ceyhun, Murgap, Tecen ve Etrek'tir. Büyük nehirlerin hiçbirinin başlangıç noktası Türkmenistan'da değildir. Sarıgarnış ülkenin en büyük ve en önemli gölüdür. Bölgede Neolitik Çağ'dan itibaren Ceyhun Nehrinin yatak değiştirmeye başlaması, Hazar Denizi seviyesinin değişmesi Türkmenistan ikliminin değişmesinde önemli rol oynamıştır (Turkmenistan, 2002: 25). Bilim adamları arasında tarihçi Barthold Ceyhun Nehri'nin eski devirlerde Hazar Denizi'ne döküldüğünü ortaya koymuştur (Barthold, 2002: 248-252). Bu iklim değişikliğinin nedenlerine Aral Gölü'nün kurumaya başlamasını da ekleyebiliriz.

Kuzey Mezopotamya'nın Pre-Halaf kültürleriyle çağdaş olan, MÖ VI. binyıla tarihlenen, Ceytun Kültürü, bölgedeki ilk yerleşik kültürün izlerini taşır. Mevcut bilgilere göre, Ceytun Kültürü'ne (Rtveladze, 2005: 7-8) ait arkeolojik izlere ilk olarak hidrojeolog Raspopov tarafından Kelyata Aşkabat demiryolu istasyonu civarındaki kazı çalışmaları sırasında ulaşılmıştır (Korobkovo, 1996: 87). Hassuna, Samarra ve Halaf kültüründe olduğu gibi Ceytun kültürünün ne şekilde ve kimler tarafından oluşturulduğu hakkında da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kültürün kronolojik durumu ve komşu ülkelerdeki yerleşimler ile olan bağlantısının belirlenmesi bu incelemeyi doğal olarak gerektirmektedir. Maalesef bu sorun sadece dolaylı bilgilerin mevcut olması nedeniyle çözümlenememektedir; çünkü henüz Ceytun kültürünün yayılmış olduğu coğrafyada bu kültürden önce gelen herhangi bir yerleşim alanı bulunamamıştır. Sunulmuş olan Ceytun ve Hazar yakınlarındaki çakmak taşı endüstrilerinin karşılaştırılmasına dayalı Ceytun Kültürü'nün Mezolitik Çağ ile olan genetik bağı hakkındaki görüşler Türkmen-Horasan ve Elbrus dağlarındaki toplayıcıların Ceytun Kültürü'nün öncüleri olduğuna işaret etmektedir (Masson, 1960: 51).

Elde edilen söz konusu bilimsel verilere dayanarak kültürün adımı almış olduğu Ceytun yerleşimi (Martinov, 2000: 82-83) bu kültürün en eski safhasını oluşturmaktadır. Diğer yerleşimlerden elde edilen buluntular neticesinde ise kültürün orta safhasını; Boncuklutepe ve Çakıllitepe'nin en alt tabakaları ile Çobantepe (Atagarriev, vd., 1974: 22) ve Yuvarlaktepe'nin üst tabakaları oluşturmaktadır. Kültürün geç safhasını ise yine Çakıllitepe'nin (Moayyeri, 2003: 13) alt tabakaları ile Bami yerleşiminin 3, 4, ve 5. tabakalarının temsil ettiği anlaşılmaktadır (Masson, 1971: 138). Ceytun Kültürünü temsil eden bu tür yerleşimlerde çeşitli tarihlerde yapılan kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan buluntular, bu kültüre ait gerek mimari gerek sosyal yaşam ile ilgili çeşitli bilgilere ulaşmamıza olanak sağlamaktadır. Bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan Ceytun kültürüne ait yapıların tamamı birbirine benzerlik göstermektedir. Evler genellikle tek odalı (Markov, 2004: 39; Masson, 1976: 142), dikdörtgen planlıdır (Masson ve Sarianidi, 1972: 9). Binalar saman katkılı çamur harcın yardımıyla kerpiç duvarların örülmesi ve oluşturan bu duvarların yine aynı harç kullanılarak sıvanması suretiyle oluşturulmuştur (Markov, 1994: 23). Evlerin tamamında, oturlan odanın haricinde bir adet "kiler" olarak kullanılmak üzere küçük bir depo alanı inşa edilmiştir. Bazı durumlarda bu

² Karakum Kanalı 1950 yılında yapılmaya başlamıştır. Kanal Türkmenistan'daki Ceyhun, Murgap, Tecen v.d. nehirlerin sularını birbirlerine bağlayarak ülkenin çöllü bölgelerine hayat vermektedir. Karakum Kanalı dünyanın en büyük ikinci sulama ve taşımacılık kanaludur ve kanalın uzunluğu 880 km'yi bulmaktadır.

depo alanlarının iki aile tarafından ortak olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Yine her evin kendine ait veya ortak kullanılan bir adet avlusu bulunmaktadır. Bunların haricinde göze batan diğer bir ayrıntı ise ev içerisinde belirli bir köşede kurulmuş olan ocaklardır. Rus araştırmacılar bu ocakların genellikle yemek pişirme için kullanıldığını, ayrıca seramik kapların pişirilmesi gibi farklı amaçlar içinde kullanıldığını bildirmektedirler (Atagarriev, vd., 1974: 22).

Neolitik Çağ Ceytun ekonomisinin temelinde ilk önce tarım, hayvancılık ve avcılığa dayalı erzak edinme bulunmaktadır. Ceytun kabilelerinin ekonomisinde tarım en önemli, belki de en önceliklidir. Buna bir taraftan uzun süreli yerleşmiş köyler, diğer taraftan ise Ceytun sakinlerinin yaşamında büyük rol oynayan tarım ve buna bağlı ürünler tanıklık etmektedir. Örneğin köylerin tümünde yapıların inşası ve onarımında ve yine çömlek kapların yapımında kullanılan toprağa cömertçe eklenmiş çok sayıda doğranmış saman katkısının bulunması bu durumun ispatıdır. Ceytun'daki sadece yapıların inşası için bol miktarda saman gereklidir. Bununla birlikte toprak-saman karışımı harç, zeminin, çatının kaplamasında ve birçok depo alanının inşasında da kullanılmıştır. Saman muhtemelen çakmak taşından yapılmış bıçaklarla ya da oraklarla doğranmıştır (Masson, 1971: 140). Ceytun'luların ikinci tür meşguliyetin hayvancılık ya da avcılık olduğunu net olarak belirlemek zordur. Ama Ceytun Kültürü'nün erken safhalarında avcılığın önemi çok büyüktür. 1957-1958 yıllarında gerçekleştirilmiş kazı çalışmaları sonucunda elde edilmiş olan osteolojik malzemeleri inceleyen Rus araştırmacı Shevchenko toynaklı hayvanların dört ana grubunu belirlemiştir; sakallı keçi, yaban koyunu (*Ovis Orientalis*), keçi ya da koyun ve ceylan (Shevchenko, 1960: 465).

MÖ 5000 dolayında bölgede Ceytun Kültürü'nün yerini Anav Kültürü almıştır. Orta Asya'nın güneyinde, günümüz Türkmenistan topraklarının güney kesiminde yayılım göstermiş olan Anav Kültürü (Bk. Harita 2) yaklaşık olarak MÖ 5000-3000 yılları arasına tarihlenmektedir. Kültüre ait ilk kazılar 1886 yılında bugünkü Türkmenistan'ın başkenti olan Aşkabat'ın 12 km. doğusunda yüksek bir tepe üzerinde yer alan Anav Köyü, Trans-Hazar bölgesinin başkanı General A. V. Kamorov'un dikkatini çekmesiyle başlamıştır (Kurbanshatov, 1987: 7-9; Moayyeri, 2003: 12). General Kamorov daha önce Kuzey Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'da zengin kraliyet mezarlarından çıkarılan hazineleri düşünerek yerleşim yerinde ilk kazı çalışmalarını başlattı. Fakat kazılardan çıkarılan malzemeler onun düşündüğü gibi zengin kral mezarlarından çıkarılan buluntular değildi. Kazı çalışmaları General Kamorov'un istediği sonuçları vermese de ortaya çıkarılan garip renkli desenlerle kilden yapılmış çanak-çömlek parçaları, taştan yapılmış aletler ve kemik parçaları bölgede yerleşik yaşamın izlerini göstermesi bakımından önemli bir yer teşkil etmekteydi. Ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular Trans-Hazar Bölgesi eserlerinin genel incelemesi kapsamına alındı (Hlopin, 1964: 3).

Güney Türkmenistan'da yapılan kazılar sayesinde yerleşimlerin bölgelere göre nasıl bölündüğü ortaya konulmuş ve yapı katlarının kronolojisi de belirlenebilmiştir. Bu doğrultuda bölgedeki yerleşim yerlerinin kronolojik durumunu belirlemede; Kuzey Anav, Karatepe, Namazgahtepe ile Göksur gibi büyük yerleşimlerin tabakaları örnek alınmıştır. Buna göre, Namazgahtepe yerleşiminde Namazgah I – Namazgah VI (Kircho, 2008: 143; Antanova, 2009: 204) olmak üzere altı adet kültürel ve tarihsel dönem belirlenmiştir; arkeolojik kronolojiye göre ilk üç dönem Kalkolitik Çağ, diğerleri ise Tunç Çağı'na aittir.

Buradan hareketle ilk metal aletlerin ortaya çıktığı Namazgah I (Hiebert, 2002: 34; Lisitsina, 1965: 28) dönemi Erken Kalkolitik Çağ'a, Namazgah II (Lisitsina, 1965: 29; Martinov, 2000: 121; Hiebert, 2002: 35) dönemi Orta Kalkolitik Çağ'a, Namazgah III (Hlopin, 1969: 30) dönemi ise Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlenmiştir (Lisitsina, vd., 1965: 10; Antanova vd., 1977: 15-20). Kültüre ait yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda ele geçirilen üretim araçları, organik kalıntılar ve günümüze kadar ulaşmış diğer araç ve gereçler üretken ekonominin erken aşamaları hakkında bizlere oldukça bütünsel bir fikir vermektedir. Ayrıca ele geçirilen buluntulara bakıldığında dönem halkının kesinlikle yerleşik yaşam düzenini benimsemiş, üreten tarım ekonomisine sahip bir toplum olduğunu gösterir niteliktedir. Bu durumla orantılı olarak bölgede tarım, hayvancılık ve el sanatları ileri seviyelere ulaşmıştır.

Kültüre ait yerleşim yerlerinde yapılan araştırmalarda bölgedeki bazı yerleşimler dışındaki tüm yerleşim yerlerinde tarımsal ekipmanlarla birlikte tahıl tanelerine rastlanmıştır. Kömürleşmiş durumda olan bu taneler kil toprak içerisinde fosilleşmiş kalıntılar şeklinde ele geçirilmiştir. İlk olarak bölgede Neolitik Çağ Ceyhan Kültürü zamanında başlayan sulamalı tarım bu dönemde de daha da geliştirilerek kullanılmaya devam etmiştir (Martinov, 2000: 123). O dönemde kullanılan sulama yöntemleri Kopet Dağı'nın batısındaki bölgelerde günümüze kadar korunmuştur. En çok kullanılan sulamalı tarım yöntemlerinin başında taşımalı sulama yöntemi gelmektedir. Elde edilen bilgilere göre Anav IA döneminde küçük kanallardan yararlanılmak suretiyle ekimi yapılacak tarım arazisine suyun taşınması ile yarı sulamalı tarım uygulanmaktadır. Yerleşim yerlerinin nehir deltalarında bulunuyor olması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Anav IA dönemine ait Ovadandepo yerleşimde ortaya çıkarılan yapı katlarında koyu renkli sulu çamur ile sarı kum izleri mevcuttur. Bu izler söz konusu yerleşimin Karasu nehrinin deltasında bulunduğunu ve sürekli bu nehir ile beslendiğini göstermektedir (Masson ve Merpert, 1982: 51). Kanal, sulama hendeği ve havuz gibi sulama tesislerinin izleri Göksur 1 ile Mullali – Depe'ye yakın yerlerde bulunmuştur (Lisitsina, 1965: 107-140). Bu tesisler Göksur dönemine, yani Tecen nehrinin eski ağzının var olduğu zamana aittir (Hlopin, 1969: 46). Doğu grubu yerleşimleri ise Mianasay (Korobkova, 2004a: 87) ile Çaaçasay (Korobkova, 2004b: 96-97) nehir deltalarında yer almaktadırlar. Çakmaklıtepe yerleşiminde kavak ağacına ait olduğu tespit edilen bitki artıklarının çok sayıda bulunuyor olması bölgenin sulak bir arazi olduğuna işaret etmektedir. Sulak arazilerde genelde buğday (*Triticum vulgare* L.) ve arpa (*Hordeum distichum* L.) ekilirdi (Lisitsina, 1965: 29; Martinov, 2000: 123; Kasparov, 2006: 109). Bunların yanmış tohumları dağ eteklerinde ve Göksur vahasında bulunmuştur. Arpa tohumlarının sayısı buğdaya göre 30 kat daha fazladır. Yakın Doğu ile Mezopotamya'da böyle bir dağılımın yaygınlık kazanması, arpanın orada eski zamanlardan beri temel buğdaygillerden biri olarak ekildiğini göstermektedir (Hlopin, 1963a: 23).

Hasatlar, birkaç çakmaktaşı dilgiden oluşan oraklar kullanılarak biçilmektedir. Ceytun döneminde oraklarda bu dilgilerin yerine prizmatik çekirdekler kullanılmıştır. Namazgah I döneminde ise dilgiler kalınlaşmış orakların ağzı testere dişlerini andıran rötuşla yapılmıştır. Çok nadir durumlarda parmak rötuşlu tek bir dilgiden oluşan oraklar kullanılmıştır. Toplanan hasat sonra tahıl öğütme taşları, havaneli gibi aletlerin yardımıyla işlenmiştir. Öğütülmüş tohumlardan ekmek ve benzeri gıdalar elde edilmiştir (Hlopin, 1963a: 23).

Kültüre ait yerleşimlerinden elde edilen çok sayıda evcil hayvan kemikleri, hayvan yetiştiriciliğinin dönem insanın hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Neolitik Çağ'la birlikte başlayan sınırlı sayıdaki hayvan yetiştiriciliği Kalkolitik Çağ Namazgah I döneminden itibaren, büyükbaş ve küçükbaş hayvanların türü ve sayısı giderek artmıştır (Avdusin, 1977: 72). Bu durum hayvan ürünlerinin kullanımını da etkilemiştir. Et, deri ve kemiklerin dışında hayvanlardan artık süt ürünleri ile yün temin edilmeye başlanmıştır (Korobkova, 2004b: 110-111). Büyük ihtimalle peynir ile kesilmiş sütün suyunu ayırmaya yarayan seramik eleğin parçaları, süt ürünlerinin artık yaygın kullanıldığına işaret etmektedir. Yünün işlenmesiyle ilgili Neolitik Çağ'da henüz icat edilmeyen ağırşaklar bulunmuştur. Böylelikle hayvancılık, yaban hayvanların derisini işlemekten ziyade dokumacılık sanatının gelişimini de etkilemiştir. Deriyi işlemek için de artık bakır aletler kullanılmaya başlamıştır (Hlopin, 1963a: 24). Bu dönemde yaşayan insan topluluklarının ne tür bir hayvancılık faaliyeti yürüttüğü konusunda herhangi bir ipucu olmasa da dönemin genel yapısına bakılarak hayvanların doğal yollarla beslendiği yani mera hayvancılığının yapıldığı sonucuna varılabilir. Ayrıca döneme ait yerleşim yerlerinden elde edilen evcil köpeklere ait kafatasları da bu yorumumuzu destekler niteliktedir (Kasparov, 2006: 80-90; 2000: 41-47).

Merkez yerleşimlerden Kuzey Anav'da ele geçirilen buluntulara göre ev işlerinde veya gıda olarak kullanılan hayvanların dağılımı belirlenmiştir; at %25, büyük baş hayvanlar %20, küçükbaş hayvanlar %30, domuz %15, deve %5, ceylan %2, yabani hayvanlar %1 dir (Masson, 1962: 23). Aynı şekilde Geç Kalkolitik Çağ Altın-tepe yerleşiminden elde edilen buluntular evcil hayvan sayısının yabani hayvan sayısına göre oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Bu durum dönem insanın artık avcılıktan ziyade hayvan yetiştiriciliğine yöneldiğini göstermektedir.

Halaf Kültürünün Temel Dinamiği Ticaret: Seramik, Obsidyen ve Mimari

Bilindiği üzere Halaf Kültürü denilince akla ilk gelen şey son derece göz alıcı olan, iki gözlü fırınlarda pişirilen süslü seramikleridir. Oldukça ince olan bu kapların özleri sarımsı pembe renge sahiptir. Pre-Halaf seramikleri neolitik dönemin diğer seramiklerine nazaran kısmen gelişim gösterse de aslında bezemede birtakım farklılıklar içermektedir. Hassuna ve Samarra gibi seramiklerde daha çok çizgi bezeme ve düzensiz boya uygulaması bulunurken Pre-Halaf seramiklerinde daha düzenli bezemeler ve boyamalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu özellikleriyle Pre-Halaf kültürü yeni bir döneme geçişin kapısını aralamaktadır. Bu geçiş beraberinde Erken Halaf kültürünün ortaya çıkmasını sağlar (yaklaşık MÖ 5700/5650-5500/5400). Erken Halaf seramikleri ise Geç Neolitik dönemde gördüğümüz Pre-Halaf seramiklerinin gelişkin formu olarak karşımıza çıkar. Ancak bu döneme ait seramikler orta ve geç evre seramiklerine nazaran oldukça sade yapılı olmakla birlikte kil kalitesi de düşüktür. Erken Halaf seramiklerinin çok azı perdahlanmıştır. Daha çok el sıvama yöntemiyle şekil almışlardır. Seramiklerdeki yerel farklılıklar kendini daha net göstermektedir. Bu dönem seramiğinin bir diğer özelliği kuzeye yayılımı gösteren Hassuna seramiğinin yayılım bulduğu sahada kendine yer edinmesidir. Hatta seramikler üzerinde yapılan analizlere bakarsak Erken Halaf kültürü zorlu Zagrosları aştıktan sonra Mersin Yümüktepe'ye daha sonra ticaretle birlikte Torosları da aşarak daha kuzeyde Orta Anadolu

platosunda Can Hasan'a kadar ulaşmıştır (Mellaart, 1965:128; Gorny, 1997: 124-125; Mellaart, 2000: 281; Yakar, 2011: 261).

MÖ VI. binyılda Hassuna seramiği ile bir süre beraber kullanılan Halaf seramikleri sonraki süreçle, Erken Halaf, birlikte klasik yapısını kazanmıştır. Klasik dönemle birlikte seramiklerdeki bezemeler siyah, kırmızı, kahverengi, devetüyü renklerindeki boya tercihiyle yapılmışlardır. Bezemelerde ilk başlarda kolay olan geometrik örgeler tercih edilmişken daha sonra doğa motifleri de yerini almıştır. Geometrik bezeme seçimlerinde baklava motifi, çapraz-sıralı hatlar, örgü-sepet motifi, üçgenler tercih edilmiştir. Daha çekici olan doğa bezemelerinde ise geyik, leopar, boğa, yılan, balık, koyun, dağ keçisi, ay, güneş, ağaç, çiçek, insan ve dans eden kadın figürleri uygulanmıştır. Doğa bezemeleri arasında şüphesiz en çok tercih edileni stilize bucranium motifiydi (Mallowan, 1935: 16-19; Oppenheim ve Schmidt, 1943: 32-33, 79-80; Dirvana, 1944: 417-418; Hrouda, 1971: 49; Mellart, 1975: 156; Hijara, vd., 1980: 140-141; Davidson ve Watkins, 1981: 5; Akkermans, 1987: 37; Paroda, vd., 1992: 84; Akkermans, 1993: 86, 125-127, 132-133; Le Mierere ve Niuwenhuyse, 1996: 175-176, 190). Erken Halaf dönemindeki bu bezemelerin işlendiği seramik formların seçiminde çoğunlukla cream bowls, dışa dönük sığ çanaklar, boyunlu-oval ağızlı çömlekler, kapaklı-akı taçlı çömlekler tercih edilmiştir. Bu dönemin seramik formlarından tabaklar en gösterişli, zenk unsuru sunanlar olurken; kullanıma dönük olanlar arasında en çok tercih edileni yemek kâseleri olmuştur (Mallowan, 1935: 19; Mellart, 1975: 156; Ehrich, 1992: 83; Akkermans, 1993: 125; Akkermans, 1996: 178; Armstrong, 1997: 154).

Orta Halaf dönemine (yaklaşık MÖ 5500/5400-5300) gelindiğinde yayılım içerisindeki sahanın tamamında kültürel birlikteliğin sağlandığını görüyoruz. Halaf insanları ortak zevkleri sunan, birebir benzeyen süslemeli seramikler üretmeye başlamışlardır. Oluşan bu kültür birlikteliğinin temel dinamiğinin altında politik yapılanmadan ziyade ticari ve ekonomik oluşum yatar. Bu sürecin seramik üretimine ailelerin kombinal çalışması damgayı vurmuştur. Bu üretimle birlikte seramiklerin perdahlanması artar, daha ince ve kaliteli yapılırlar. Seramik ustası beraberinde pişirim fırınına daha çok hâkim olmuştur. Daha öncede bildiğimiz siyah, kırmızı, kahverengi ve devetüyü renk uygulamalarına ek turuncu, portakal renkleri eklenerek bir çeşit renk yelpazesi elde edilir. Orta Halaf-Geç Halaf geçiş evresinde (yaklaşık MÖ 5350-5250/5200) bu boya yelpazesine beyaz renk eklenmiştir. Bu şekilde seramik ustaları seramikler üzerine uyguladıkları bezemeler de ayrıcalık, farkındalık yakalamayı amaçlamışlardır. Erken dönem seramiklerin iç veya dış yüzeyindeki motifler belirli bir düzen içerisinde ağızdan gövdenin yarısına kadar ya da seramiğin tamamını kapsayacak şekilde uygulanmışlardır. İç yüzeye uygulanacak bezemelerde çoğunlukla tabak formu tercih edilmiştir. Erken evrede uygulanan geometrik bezemeler yanı sıra stilize hayvan ve insan figürlerinin uygulanmaya devam ettiğini görüyoruz. Formların çeşitliliği arttığı gibi formlar da kendi içerisinde çeşitlenmişlerdir. Seramiklerdeki bu çeşitlenme, bezemelerdeki ortaklıkların artması, boyamadaki ortak üslup Orta Halaf'a gelindiğinde Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'daki yerleşimler arasındaki kültürel ve ticari iletişimin arttığına işaret eder. Bu noktada, Orta Halaf dönemiyle birlikte seramiklere uygulanan beyaz boyamanın eş zamanlı olarak bütün yerleşimleri kapsayacak şekilde uygulanması dikkat çekicidir. Bunlar arasında beyaz dolgu bezekli seramikler belirgin bir şekilde Orta Halaf insanların kültürel iletişimine kanıt olarak sunulabilir (Mallowan, 1935: 16-19; Oppenheim ve Schmidt, 1943: 32; Dirvana, 1944: 416-419; Mellart, 1975: 159; Watson ve LeBlanc, 1990: 52; Akkermans,

1993: 34; Akkermans, 1996: 178; Güngördü, 2004: 2-3). Bu dönemin en uzak iletişimine seramikler üzerindeki bezeme uygulamaları gösterilecek olursa batıdaki Yunan boyalı vazoları karşımıza çıkar (Ehrich, 1992: 83). Boyalı Miken seramiklerine sevilerek uygulanan zikzak, dalga, bant bezemeler Orta Halaf seramiğine de sevilerek uygulanmıştır. Ayrıca Halaf seramikleri üzerinde gördüğümüz doğayı, çevreyi ve insanları betimleme sanatı da Miken boyalı kaplarındakilerle benzerdir. Her iki seramik kültüründe doğa, çevre ve insanlar olay akışı içerisinde verilmiştir (Mountjoy, 2005: 84).

Geç Halaf dönemine (yaklaşık MÖ 5300-5000) geldiğinde seramiği yapan eller daha ince, zarif seramikleri artık sadece kendi yetenekleriyle üretmeye başlamışlardır. Halaf Köylerinde üretilen bu kaplar fırınlanmalarından boyanmalarına kadar bireysel seramik ustalarınca yapılmaktaydılar. Zarif desenli bu seramikler iki gözlü fırınlarda Erken ve Orta Halaf dönemine göre oldukça kaliteli olacak şekilde fırınlanmaktaydılar. Bu seramiklere işlenen çok renklilik, bezeklilik Halaf kültürüne damgasını vurmuştur. Bu yenilik Amik C evresinin sonunu Amik D evresinin başını işaret eder. Bir nevi Geç Halaf dönemini ve Obeyd kültürüne geçişi (yaklaşık MÖ 5200-4900) aşamasını verir (Mallowan, 1935: 19-20; Hrouda, 1971: 50-51; Mellart, 1975: 165; Yakar, 1991: 86; Mellink, 1992: 172; Nissen, 2004: 52). Seramik ustası bu süreçte fırındaki kapların pişirim derecesini dengelemiştir. Bu şekilde son derece estetik, sert kaliteli üretimler yapmayı başarmıştır. Bu evrenin bir diğer farkı kahverengi zemin üzerine uygulanan beyaz boya süslemenin oranı belirgin bir şekilde artmıştır. Beyaz bezemeli tabaklar dışında kırmızı perdahlı kaseler; açık turuncu zemin üzerine uygulanan kırmızı, kahverengi çömlüklerin sayısında artış söz konusudur. Geç Halaf döneminde geometrik motifler, balık, yılan, leopar, kuş gibi doğa motiflenmesi yanı sıra yeni eklenti olarak Malta haçı ve rozet motiflemesi seramiklerin üzerine bant şeklinde uygulanmaya başlanmıştır. Bunlarda dikkati çeken bir dizi bant şeklinin seramiğin tamamını sarmış olmasıdır. Ayrıca Geç Halaf evresinde farklılık olarak seramiklerde görülmeye başlanan yonca motifidir (Mallowan, 1936: 12-13; Oates, 1969: 122; Mellart, 1975: 168-169; Davidson ve McKerrel, 1980: 163; Hijara vd., 1980: 132; Watson, 1983: 231; Akkermans, 1993: 34; Akkermans, 1996: 177-178).

Bu çalışmalar neticesinde bazı seramiklerin üretildikleri yerlerden başka yerlere ihraç edildiklerini ve bazı seramiklerin ise taşrada üretildikleri sonucuna varılmıştır. Seramiklerin ortak noktası benzer bezemelere ve formlara sahip olmalarıdır. Özenerek yapılan boyalıların Halaf köyleri arasında ticari mal olarak taşındıkları anlaşılmaktadır (Tekin, 2018: 60-61). Bir Halaf köyü yakınındaki köyle, oda yakınındaki köyle aracılık kurarak ticari ağın gelişimini sağlamıştır. Benzer bir durum için sadece seramik örnekleri vermek doğru olmaz. Çünkü uzak diyarlardaki Halaf merkezlerinde tespit edilen obsidiyenlerin neredeyse tamamı Doğu Anadolu kaynaklıdır (Koutrafourı, 2009: 268). Bir başka açıdan bakıldığında Doğu Anadolu ve Mezopotamya, Suriye ve İran coğrafyalarındaki yerleşimlerde tespit edilen Halaf seramikleri, obsidiyenler dışında madeni eserler ticaret kaynaklı bir sosyal örgütlenmeyi işaret eder. Bu durumu destekleyen bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Örneğin MÖ VI. bin yıl sonlarında Bingöl Dağlarından elde edilen obsidiyenin Altınova'dan Orta Anadolu'ya; Suriye ve Mezopotamya'ya, İran ve Transkafkasya'ya ticaret yolları vasıtasıyla dağıtıldığı belirlenmiştir (Carter, Eissenstat, vd., 1999: 569-576; Arslantaş, 2008: 389; Koutrafourı, 2009: 268; Çıvıgın, 2020: 45-48). Fırat ve Dicle Nehri üzerinde yapılan yüzey araştırmalarında Halaf dönem yerleşimlerinde obsidyen ve seramiğinin bir arada bulunması

bu nehirlerin ticaret maksadıyla kullanıldığını doğrulamaktadır (Taşkıran ve Kartal, 2010: 237; Güngördü, 2010: 21). Musul'un güney batısındaki Halaf merkezi Tell Azzo'daki tholoslar içerisinde de Halaf seramikleriyle beraber obsidyen aletler ele geçmiştir. Bu merkezlerin dağılımları göz önüne alındığında kuzey-güney yönlü yaklaşık 600-800 km. uzanan bir ticari ağı ortaya çıkar (Killick ve Roaf, 1983: 199-224; Yener, 2005: 195; McCorrison, 1992: 331).

Halaf kültürünün ortaya çıkardığı bir diğer yenilik mimaride gözlemlenir. MÖ VI. bin yılın ikinci yarısında her ne kadar dikdörtgen şeklinde yapılar bulunsa da daire şeklindeki yapılar da yapılmaya başlanır. Hatta bu dikdörtgen planlı, çok odalı evlerin kullanımı yavaş yavaş son bulur. Artık "tholos" adını verdiğimiz kubbeli yuvarlak planlı yapılarda insanlar yaşamaya başlamışlardır. Bu evlerin çapları 3-7 m arasında değişmekle birlikte dikdörtgen eklentilileriyle 20 m'yi bulan anahtar deliği şeklindeki bir sistem oluşturlardı. Sivri çatılı bu yuvarlak evler çamur, kerpiç ya da taştan yapılırdı (Hijara, 1980: 16- 17; Çıvgın, 2020: 15-19).

Etkileşimi ispatlayan dikkate değer diğer grubunu Neolitik Dönemden itibaren gördüğümüz Anadolu'nun geleneksel damga mühürleri oluşturur. Bunlarda pişmiş topraktan yapılanların yanında taş malzemeden yapılanları da mevcuttur (Goldman, 1956: 65-92; Marfoe, 1982: 101; Sevin-Caneva, 1995: 27-51; Hauptmann, 1999: 8-25). Ticari etkileşim boyalı seramik, obsidyen ve mühürler dışında pişmiş toprak, taş, kemik malzemeden üç boyutlu heykelcik stilize figürin ya da çok boyutlu idol görünümlü kadın betimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Neolitik Dönem'in içlerinde Halaf Kültürü içerisine kadar uzanan bir zaman diliminde karşımıza çıkan şişman etli-butlu kadın figürinleri Obeyd kültürüyle birlikte incelenerek yassı hale döner (Umurtak, 2002: 106-107; Çıvgın, 2020: 19, Fig. 4-5). Beraberinde Kalkolitik Çağ'm bu güçlü dini yapısı ileriki dönemlerde tanrı kavramından çıkararak içeriği değişmiş olmalı (Hodder, 2003: 129-140). Bir diğer husus küçükbaş gibi hayvansal ürünlerin ve bitkisel yağların Halaf kaplarında ticari maksatla taşınmış olmaları muhtemeldir (Türkekel ve Özbal, 2007:1-15; Türkekel ve Özbal, 2008: 255-256). Halaf kültürünü tanımlayan bu parçaların bütünü sosyokültürel birlikteliği yansıttığı gibi köylüler arasında eksikliklerin karşılıklı giderilme gereksiniminin yarattığı ticari bir oluşuma da işaret eder. Ticari meta olarak başta seramikler, obsidiyenler, madeni eserler gelirken diğer yandan tahıl, hayvansal ürünler, kurutulmuş meyveler, taş, kemik ve ahşap gibi diğer küçük eşyalar da dağıtımın kaynakları arasında yerini alıyor olmalıydı.

Anav Kültürü'nün Temel Dinamikleri: Seramik ve Mimarî

Anav Kültürü'ne ait farklı üretim çeşitlerinden seramik üretimi en yaygın olanıdır. Bu alanda büyük önem arz eden pişirme işleminin tam olarak geliştirildiği söylenemez. Özel teknolojik incelemelerin sonucunda Namazgah II döneminde üretilen seramiklerin kısa süre içerisinde ve düzensiz bir şekilde 650 °C sıcaklıkta imal edildiği tespit edilmiştir. Seramiklerin farklı kalınlıklarda olması ve iyice işlenmemiş olması pişirme yönteminin gelişmemiş olduğuna işaret etmektedir (Masson ve Merpert, 1982: 54). Geç Kalkolitik Çağ'da çömlek fırınlarının kullanılması ile birlikte seramik üretimi yeni bir boyut kazanmıştır. Ayrıca seramiklerin üzerindeki bezemelerin çeşitliliğinin artması seramik işçiliğinde giderek ustalaşıldığını göstermektedir (Masson ve Merpert, 1982: 55).

Erken Kalkolitik Çağ seramiklerine göz attığımızda Namazgah I tarzı (Erken Kalkolitik Çağ) motifleri içeren seramikler, batıda Kızıl Arvat'tan doğuda Göksur vahasına kadar uzanan Güney Türkmenistan topraklarında bulunmuştur. Söz konusu seramiklerin hamuru bitki karışımı olduğundan dolayı hamurun gözenekleri büyüktür. Seramikler hafif pişirilmiştir. En fazla kullanılan formlar arasında; ağızları geniş kalın duvarlı çömlekler bulunur. Çömleklerin içbükey biçimli aşağı kısımları kabın dibine doğru daralmaktadır. Üst kısımları ya silindirik şeklindedir ya da ağız kısmına doğru daralmaktadır; Çömlek veya kupa formu kapların dipleri içbükey şeklindedir ve küçüktür. Bazen bu içbükey dipler yüksek olmayan (1-1,5 cm) halka biçimindeki dibe dönüşmektedir. Ağız kısımları hafif içe bükülmüştür; çanakların duvarları ya yarı küresel ya da konik biçimlidir. Kaseler, diplerin çaplarına göre alçak duvarlı ve yüksek duvarlı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Hlopin, 1963a: 17-18).

Büyük boyutlu çömleklerin üzerinde, zikzak, dama tahtası, çapraz çizgilerle çizilmiş veya tek renkli hem dikey hem de eğik geniş şeritlerden oluşan bezemeler kullanılmıştır. Çömlek ile kupa formu kaplar genelde; içi doldurulmuş üçgen, şerit, eğik şeritler ile boncuk dizi şeklinde ve çapraz çizgileri içeren üçgenlerden oluşan motiflerle bezenmişlerdir. Ayrıca bu formdaki kapların üzerinde en eski hayvan tasvirlerinden sayılan keçi motifi de tespit edilmiştir. Çanakların hem içi hem de dışı bezenmiştir. Dış taraflarına birbirine paralel çizgiler ve bu çizgilerin arasına içi doldurulmuş veya boş üçgenler çizilmiştir. Bununla birlikte içi ağ motifi ile doldurulmuş geometrik figürler ve kanat tasviri de mevcuttur. Kapların iç kısmına ise genellikle ağaç tasvirleri, geometrik figürler ve ağ biçimli motifler işlenmiştir. Kâselerin içine genellikle kurdele biçimli motif ile ağaç tasvirleri uygulanmıştır (Hlopin, 1963a: 17).

Orta Kalkolitik Çağ seramiklerini ile aldığımızda genelde kırmızı astar üzerine uygulanan koyu kahverengi motiflerin bulunduğu, küresel ve yarı küresel çanaklar, silindirik biçimli çömlekler, konik biçimli çanaklar ve kâseler, çift koni çanaklar ve kâselerden karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kapların üzerine, kabın ağız kısmı boyunca uzunlamasına çizilen paralel şeritler (çoğunlukla küçük ve orta boylu kaplarda), üçgen şeritler (çoğunlukla büyük kaplarda) ve geometrik şekiller ile çizgilerden oluşan karışık motiflerin bulunduğu (çoğunlukla küçük ve orta boylu kaplarda) bezemeler işlenmiştir. Yapılan ölçümlere göre erken dönemlere ait yerleşimlerde şeritlerin arasındaki mesafe 13 mm'den 16 mm'ye kadardır. Sonraki dönemlere ait yerleşimlerde ise bu mesafe 4 mm'den 5 mm'ye kadar düşmüştür (Masson ve Merpert, 1982: 31).

Kalkolitik Çağda yüzölçümüne göre yerleşimler üç tipe ayrılmaktadır: 0,1 hektardan 2 hektara kadar, 4 hektardan 12 hektara kadar ve 20 hektardan fazla olanlar. Yapıların yüzölçümü ise yerleşimin boyutlarına bağlıdır. Mesela, küçük boyutlu Taşlıcatepe (Hlopin, 1963a: 15-16) yerleşiminde yapılar da küçüktür. Genel olarak yapılar tek veya çok odalıydı. Çok odalı olanlarda görülen tasarım yöntemleri ile esas eksenler, bu yapıların karmaşık bir kompleks halinde kurulduğuna dair düşünceleri yaratmaktadır. Tek odalı yapılar dikdörtgen veya kare ve oval veya yuvarlak olmak üzere iki esas alt tipe ayrılmaktadır. Yerleşimlerde ortaya çıkan oval planlı yapılar bu çağda ortaya çıkar. Yapıların duvarları güneşte kurutulmuş kil tuğlalar yardımıyla oluşturulmuştur. Duvarlar ve binaların tabanları ise bitki katkılı çamur harç ile sıvanmıştır (Hlopin, 1963b: 74).

Ayrıca yerleşim yerlerinde ibadet amaçlı kullanılan yapılar da tespit edilmiştir. Bu yapıların en önemli özelliği duvarlarının iç kısmının tamamı veya bir bölümünün boya ile kaplanmış olmasıdır. Bu tip yapılar bölgede birkaç tane yerleşim yerinde bulunmuştur

(Sarianidi, 1962a: 44-56; Hlopin, 1964: 76-79). Bu tip yapılara Kalkolitik Çağ öncesinde bölgede hâkim olan Ceytun Kültürü'ne ait yerleşimlerde de rastlanmıştır (Masson, 1971: 107). Çakmaklıtepe Yerleşiminde duvarları kırmızı renge boyanmış bu tip iki bina tespit edilmiştir. Namazgah I dönemine ait yerleşimlerde ise duvarları karışık renkte boyanmış yapılar bulunmuştur (Masson ve Merpert, 1982: 58). Çatalhöyük'te buna benzer iç kısmı boyanmış ve ibadet amaçlı kullanılan bir yapı iki veya üç aile tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yapıların kalabalık nüfuslu toplumlarda ibadet merkezleri olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Masson, 1971: 107). Nüfusu fazla olan Güney Türkmenistan'daki Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde de aynı durumun söz konusu olduğu düşünülebilir. Büyük dikdörtgen ocaklar mevzubahis yapıların diğer bir ortak özelliği olarak kabul edilebilir. Bu ocakların şekli Mezopotamya'da var olan ocakları andırmaktadır. Yassitepe yerleşiminde bulunan şömine biçimli ocak, özel günlerde ateş yakılarak kullanıldığına işaret etmektedir. Bunun haricinde Orta Kalkolitik Çağ'da Göksur vahasında oval (Göksur 7) ve dikdörtgen planlı yapıların (Aynatepe) merkezlerinde oval biçimli ocakların bulunması dikkat çekicidir (Sarianidi, 1962b: 22-29). Ayrıca bu tip yapılarda taştan yapılmış kaplar, havanelleri, öğütme taşları ve yuvarlak ocaklar bulunmuştur.

Erken Kalkolitik Çağ ile başlayan gelişim süreci bölgede yaşayan insanların toplumsal yapısına da yansımıştır. Erken Kalkolitik Çağ'da birinci gruba giren küçük toplumlar bulunmaktadır. Bu toplumlardan birinin yaşam sürdüğü Boncuklutepe yerleşiminde dörtgen planlı küçük tek odalı evler yer almaktadır. Yüzölçümüne göre bu tip evlerde Ceytun'da olduğu gibi, birey sayısı ona kadar olan küçük aileler yaşamaktadır. İç kısmında duvarları boyanmış halde bulunan binaların aynı soydan gelen toplumun bir araya geldiği, kült yapılar olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ayrıntıda Boncuklutepe ile Çakmaklıtepe yerleşimlerinde, yerleşim yerlerini ikiye bölen bir sokağın bulunmasıdır. Buna dayanarak bu yerleşimlerdeki toplumların ikiye bölünmüş olabileceği düşünülebilir (Masson ve Merpert, 1982: 53).

Orta Kalkolitik Çağ'da küçük ve orta olmak üzere iki tür yerleşim tipi bulunmaktadır. Göksur vahasında bulunan yerleşimler belli düzene göre kurulmuştur. Buna göre Göksur 1 yerleşiminin merkezinde büyük bir bina ve onun etrafında daha küçük olan 7 tane bina bulunmaktadır. Küçük yerleşimlerde ise Erken Kalkolitik Çağ geleneğine devam edilerek içerisinde ocakları bulunan, dikdörtgen veya oval planlı, tek odalı evler bulunmaktadır (Masson, 1962: 24). Yalangaçtepe yerleşiminde buna benzer yedi-sekiz ev mevcuttur. Mullalıtepe yerleşiminde ise aynı planda 17-20 ev vardır (Masson ve Merpert, 1982: 54). Bu durum kalabalık toplumlarda birlik olma bilincinin güçlendiğine dair düşünceleri yaratmaktadır.

Halaf Kültüründen Anav Kültürü'ne Yansıyan Olası İzler

Kopet Dağları'nın kuzey eteğindeki düzlüklerde konumlanmış Kalkolitik Çağ Anav Kültürü ile Kuzey ve Orta İran'ın Kalkolitik Çağ kültürleri arasındaki ilişkiler ve bunun aracılığıyla Mezopotamya kültürü ile ilişkilendirilmesi arkeolojinin temel ve aynı zamanda çokça işlemiş konularından biridir (Harita 3). Anav Kültürü ile Kalkolitik Çağ İran Kültürü arasındaki ilişkiyi belirlemek için genel olarak İran coğrafyasının kuzeyinde bulunan Tepe Sialk ile Tepe Hissar ana yerleşimler olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde İran coğrafyası Mezopotamya, Suriye, Anadolu ile karşılıklı iletişim içinde olduğu gibi (Türkmenoğlu, 2009: 44), Rus araştırmacılar Türkmenistan'ın güneyinde yer alan Anav Kültürü'nün kökeni ve

gelişiminde İran kültürünün etkisi olduğunu bildirmektedirler. Seramik unsuları üzerinden karşılaştırmasını yaptığımız iki bölge arasındaki etkileşimin, ilk olarak yerleşik tarım kabilelerinin ortaya çıktığı Neolitik Çağ'dan itibaren başladığı açıkça görülmektedir. İran coğrafyasında bulunan Sialk I yerleşimindeki seramiklerin şekilleri Ceytun'daki kaplara kıyasla biraz daha gelişmiştir, yalnız üzerindeki motifler açısından belli başlı benzerliklerin olduğu kesindir. Aslında erken dönemdeki Ceytun motifleri Sialk I yerleşimine göre daha eskidir, yalnız dikey ve eğik çizgili motiflerde benzerlikler mevcuttur. Ceytun kültürünün orta ve geç safhalarındaki seramikler arasındaki benzerlikler daha çoktur. Sıra üçgen ve düz ya da eğri şeritlerden oluşan kompozisyon Sialk I, II ve Çobantepe yerleşiminde de görülmektedir. Sialk I, III'te Ceytun kültürünün orta ve geç safhalarında görülebilen sıkı ağısı desen de mevcuttur (Hlopin, 1963a: 20-21). Geç Ceytun dönemine ait ve Çakılıtepe'de yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen seramikler üzerine işlenmiş motiflerin arasında Sialk'ta (Sialk I, V) bulunan yatay dalgalı ve dikey zikzak şeklindeki motifler de bulunmaktadır (Masson, 1971: 128-129) (Bk. Tablo 1).

Bölgede yapılan araştırmalar, Neolitik Çağ'dan sonra Kalkolitik Çağ'da da etkileşimin devam ettiğini göstermektedir. Özellikle bu durum seramikler üzerinde gözlemlenmektedir. Erken Kalkolitik Çağ'da Güney Türkmenistan ile İran'ın kuzeyindeki Damgan ilçesinde ele geçirilen seramikler üzerinde yapılan incelemeler benzer bir kültürün mevcudiyetine işaret etmektedir. Aynı durum Merkez İran yerleşimlerinden Tepe Sialk içinde geçerlidir (Hlopin, 1963a: 25) (Bk. Tablo 1). Orta Kalkolitik Çağ ile birlikte seramikler üzerine işlenen motiflerde çeşitli değişiklikler görülmektedir. Namazgah II dönemine tarihlenen geometrik biçimli motifler ile Sialk II-III (Bk. Tablo 1) ve Güneybatı İran'da bulunan Jovi yerleşimlerinde bulunmuş seramiklerin üzerinde görülen bazı geometrik biçimli motifler birbirine yakındır (Masson, 1962: 21) (Bk. Tablo 1).

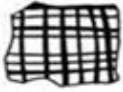

MÖ IV. binyılın Anav Kültürü seramiklerinde daha önce de görülen geometrik motiflere ek olarak, daha önce hiç karşılaşılmamış haç biçimli, testere biçimli motifler gibi yeni bezeme şekilleri ortaya çıkmıştır. İlk defa bu dönemde, Göksur vahasında ortaya çıkan haç motifinin benzer örnekleri ise İran ve Mezopotamya coğrafyasında da görülmektedir. Anav Kültürüne ait haç motifinde dikkat çeken en önemli unsur ise haç şeklini oluşturan geometrik şekillerin içinin tarama yöntemiyle doldurulmuş olmasıdır. Bu yöntem İran'da kullanılan haç motiflerinden ziyade Mezopotamya seramik unsurlarında görülmektedir. İran'da bulunan motiflerinde genellikle haçın içi tarama yöntemiyle değil de tamamen boyanmıştır (Tablo 1). Geç Kalkolitik Çağ Namazgah III tipli seramiklerde ki bu değişim Merkez İran'dan gelen bir çeşit etki ile ilişkili olabilir. Göksur 2 seramik grubuyla büyük benzerliklerin görüldüğü Mezopotamya'da Samarra ve Halaf seramiklerinde haç motifi çokça tercih edilen bir grubu oluşturmaktadır (Erkanal, 1997: 1217)³. İran coğrafyasındaki haç motifleri Güney Türkmenistan örneğinden farklı olarak daha çok Malta haçının/sivastıganın varyasyonları tercihen kullanılmıştır. Malta haçı Mezopotamya'da Halaf kültürünün geç evresinde seramiklerin üzerine süslemeye başlamıştır. Pişmiş toprak kaplar üzerine işlenen Malta haçı Samarra Mezarlığı ve Susa I'de benzer özellikler göstermektedir (Russel, 1980: 12-13).

Bunların dışında özel bir çaba gerektiren, Geç Kalkolitik Çağ Doğu İran'daki Shahr-i Sokhta yerleşiminin I. tabakasında ele geçirilen seramikler ile Namazgah III dönemine ait

³ Hemen burada hatırlatmak gerekirse Myken kültüründe olduğu gibi Güney Türkmenistan kültüründeki bezemeler de Halaf kültürüne göre daha geçtir.

Güney Türkmenistan seramiklerinde de benzer unsurlar tespit edilmiştir. Bu yerleşimdeki seramik unsurlar Kara 2 tabakasında bulunan Geç Namazgah II geleneğinin devamına ve Kara IA tabakasının Erken Namazgah III seramiğine benzemektedir (Bk. Tablo 1). Ayrıca Anav Kültürü'nün Orta Kalkolitik Çağına özgü keçi motifiyle birlikte bu dönemde yabancı hayvan motiflerinin çeşitli türleri kullanılmıştır. Bu motif türlerinin benzer örneklerine Merkez İnan yerleşimlerinden Tepe Sialk, Tepe Hisar ve Güneybatı İnan Elam (Jovi) yerleşimlerinde de rastlandığını görmekteyiz (bk. Tablo 1).

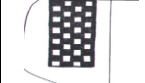

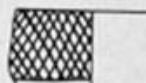

Tablo 1: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Orta Asya ve İnan Bezemelerinin Karşılaştırması.

	ORTA ASYA			İRAN		
NEOLİTİK ÇAĞ						
	Ceytun Kültürü	Ceytun Kültürü	Ceytun Kültürü	Sialk I	Sialk I	Sialk I
						
	Ceytun Kültürü	Ceytun Kültürü	Ceytun Kültürü	Sialk I	Sialk I	Sialk I
KALKOLİTİK ÇAĞ						
	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Sialk I/3-4 (E. Kalkolitik)	Sialk I/3-4 (E. Kalkolitik)	Sialk I/3-4 (E. Kalkolitik)
						
	Anav Kültürü (O. Kalkolitik)	Anav Kültürü (Göksur 2)	Anav Kültürü (G. Kalkolitik)	Jovi (O. Kalkolitik)	Tell-i Bakün	Shahr-i Sokhta I (G. Kalkolitik)
						
	Anav Kültürü (O. Kalkolitik)	Anav Kültürü (G. Kalkolitik)	Anav Kültürü (G. Kalkolitik)	Elam (Jovi)	Sialk II	Sialk III. 3-7

MÖ VI. bin yıllarına tarihlenen Pre-Halaf (Hassuna) ve Halaf Kültürü ile Erken Kalkolitik Çağ Anav Kültürü seramik unsurları arasında benzerlikler mevcuttur. Hassuna yerleşiminin III-V tabakalarında görülen içi ağzı motifle doldurulmuş veya içi boyalı ve boyasız geometrik figürler birbirine oldukça yakındır (bk. Tablo 2). Anav kültürünün batı yönlü uzak coğrafyalarla bir şekilde iletişim halinde olduğunu gösteren bir diğer bezeme motif grubu bitki bezemeleridir. Ağaç ve çiçeklerden oluşan bitki bezemeleri doğadan esinlenilerek kaplar üzerine işlenmişlerdir. Anav kültürüne ait pişmiş toprak kaplar üzerine işlenen bitki örgelerinin yakın benzerleri Samarra seramik grubu sonrası Halaf seramik grubunda da sevilerek kullanılmıştır. Ancak Anav ve Halaf kültürlerine ait pişmiş toprak kaplar üzerine işlenmiş bitki motifleri geometrik bezemelere göre oldukça azdır (Tablo 2).

Anav Kültürü ile Halaf Kültürü'nün pişmiş toprak seramikleri üzerine süslemede kullanılan benzer motiflerden bir diğeri dama tahtasıdır. Halaf kültürünü yansıtan seramiklerinin dış yüzlerine, gövde çevrelerine bantlarla sınırlandırılmış dama tahtası şeklinde olan bezeme çokça yaygındır. Benzer şekilde Anav kültürüne ait pişmiş toprak kaplarda da dış yüzeye, gövde üzerinde bantlarla çevrelenmiş dama tahtası motifinin yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz (Tablo 2). Anav Kültürü'ne ait yerleşimlerde ve öncülü Halaf Kültürü'ne ait yerleşimlerde tespit edilen pişmiş toprak kaplar üzerinde sıkça baklava motifinin uygulandığını görüyoruz. Bu motif türünün içleri geometrik taralı çapraz baklava şeklinde olanı da mevcuttur Söz konusu çapraz baklava motiflerinin içlerinin taranması başka bir ortak noktadır (Tablo 2). Anav Kültürü ile Halaf Kültürü'ne ait ortak bezeme unsurlarından bir diğeri birbirine bitişik içleri boya ile tamamen doldurulmuş üçgen motifleridir. Bu motifler bitişik yan yana sıra halinde verilirken bazı örneklerde dikey ve aşağı sarkık şekilde de verilebilmektedir (Tablo 2).

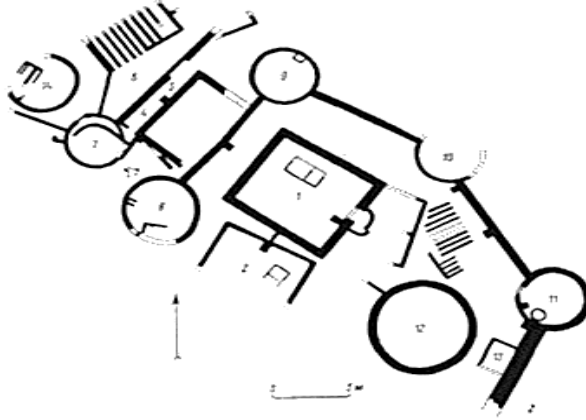
Tablo 2: Neolitik ve Kalkolitik Mezopotamya-Orta Asya Bezeme Karşılaştırması

MEZOPOTAMYA			ORTA ASYA		
					
Hassuna Kültürü (G. Kalkolitik)	Hassuna Kültürü (G. Kalkolitik)	Hassuna Kültürü (G. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)
					
Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (O. Kalkolitik)
					
Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (O. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)
					
Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (O. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)
					
Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Halaf Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (E. Kalkolitik)	Anav Kültürü (G. Kalkolitik)

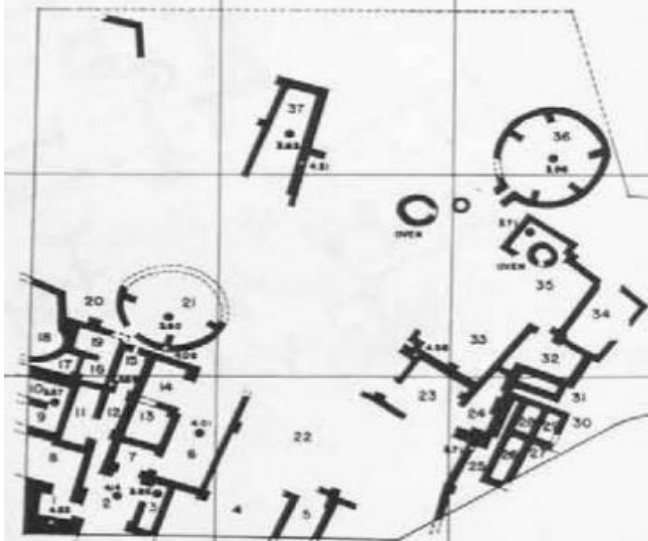
İki kültür bölgesi arasındaki benzerlikler sadece seramik unsurlarında olmayıp mimari uygulamalarda da benzerlikler mevcuttur. Anav Kültürü'ne ait Yalangaçtepe ve Mullaitepe yerleşimlerinin Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenen tabakalarında görülen yuvarlak planlı yapılar özellikle dikkate değerdir. Söz konusu mimari yapıların yakın benzerini Mezopotamya'nın Halaf kültürüne ait birçok yerleşimde olduğu gibi Tepe Gawra'nın XVII. tabakasında da görmek mümkündür (Tablo 3).

Tablo 3: Orta Kalkolitik Çağ Yalangaçtepe ve Tepe Gawra XVII. yapı katı yerleşim planı.

Orta Kalkolitik Çağ Yalangaçtepe Yerleşim Planı

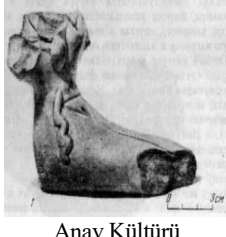

Tepe Gawra XVII. Yapı Katı Yerleşim Planı

Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenen Anav Kültürüne ait Göksur Vadisi'nde yer alan yerleşimlerde insan ve hayvan biçimli heykelcikler ortaya çıkmıştır. İnsan biçimli heykelciklerde özellikle kadın tasvirinin sayısı oldukça fazladır. Kadın heykelciklerin omuzları ve kolları genellikle tasvir edilmeyip, üst gövdenin merkezinde bulunan göğüslere vurgu yapılmıştır. Bu heykelciklerin benzer örnekleri Kalkolitik Çağ Tepe Gawra ve Uruk Yerleşiminin Obeyd tabakalarında da görülmektedir (Bk. Tablo 4). Hayvan biçimli heykelciklerde de önemli derecede benzerlikler söz konusudur (Tablo 4).

Tablo 4: Kalkolitik Çağ Mezopotamya ve Orta Asya, insan ve hayvan biçimli heykelcikler.

MEZOPOTAMYA		ORTA ASYA	
			
Uruk Yerleşimi (Ubeid Kültürü)	Tepe Gawra (Kalkolitik Çağ)	Anav Kültürü (Orta Kalkolitik Çağ)	Anav Kültürü (Orta Kalkolitik Çağ)
			
Tepe Gawra (Kalkolitik Çağ)	Tepe Gawra (Kalkolitik Çağ)	Anav Kültürü (Yalangaçtepe Yerleşimi)	Anav Kültürü (Yalangaçtepe Yerleşimi)
			
Tepe Gawra (Kalkolitik Çağ)		Anav Kültürü (Yalangaçtepe Yerleşimi)	

Değerlendirme-Sonuç: Sorunsallar ve Çözüm Önerileri

Seramiklerin özellikle üzerlerindeki motifler detaylı bir şekilde ele alındığında arkeolojik buluntular açısından en değişken buluntu grubunu oluşturduğu bilinmektedir. Bu özelliklerinden dolayı yabancı bir kültürün etkisi çoğunlukla hemen görülebilmektedir. Bu nedenle seramikler üzerindeki motiflerin gelişme sürecine bakarak Güney Türkmenistan'daki Kalkolitik Çağ Kültürü'nün Ön Asya Kültürleri ile olan münasebetini tespit etmek mümkün olmaktadır. Erken Kalkolitik Çağ Namazgah I dönemine ait motiflere bakıldığında seramikler hem yerel unsurları hem de dış unsurları barındırdığı görülmektedir. Bu bakımdan ele alındığında dış unsurların etkisi özellikle doğu yerleşimlerinde daha belirgindir.

Mezopotamya ile Orta Asya coğrafyaları arasında köprü görevi gören İran coğrafyası iletişimin kavşağında olduğundan büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda konuyu değerlendirdiğimizde Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemler içerisinde Anadolu'nun bazı özelliklerinin Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürlerinden çok daha ileri olması, Anadolu'nun güneyinde etkili olan Halaf kültürünün aslında özünü bir nebze de olsa Anadolu kültüründen almış olduğunu göstermektedir. Kaldı ki kültürel ilişkiler değerlendirilirken Anadolu'nun üretim gücünün ele alınmaması Erken Kalkolitik dönem içerisinde eksik bir nokta olarak kuramsal arkeoloji sayfalarında yerini almaktadır. Anadolu'nun kültürel etkisi aslında o kadar güçlüdür ki, İç Anadolu kültürünün güney bölgeleri etkilediği gibi dolaylı yoldan İran'ın bazı boyalı çanak-çömlek kültürlerinde de etki izleri olduğu görülmüştür (Uçankuş, 2000: 259). Bu duruma paralel diğer yandan makale içerisinde ele aldığımız iletişim ağına dönük paralel buluntular Güney Türkmenistan'a yakın konumundan dolayı İran coğrafyasında da çokça görülmüştür. Özellikle birçok seramik unsurunda benzerlikler fark edilmiştir. Bu benzerliklerin en erken Neolitik Çağa kadar uzandığını görüyoruz. Orta Asya'nın Neolitik Çağı içerisinde değerlendirilen ve Güney Türkmenistan bölgesinde yayılım göstermiş olan Ceytun Kültürü seramiklerinin üzerine işlenmiş çizgi ve geometrik biçimli motifler İran coğrafyasında Tepe Sialk yerleşiminin I-III. tabakaları ile oldukça benzer özellikler göstermektedir. Neolitik Çağ'dan sonra bölgelerin Kalkolitik Çağında, başta çizgi ve geometrik motifler olmak üzere önemli derecede benzerlikler mevcuttur. Merkez İran ve Güneybatı İran yerleşimlerinden Tepe Sialk ve Jovi'de bulunan seramikler üzerine yerleştirilmiş geometrik motiflerin birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Anav Kültürü'nün Geç Kalkolitik Çağı'na tarihlenen tabakalarında (MÖ IV. bin yılın sonu- III. bin yılın başı) daha önce hiç görülmeyen haç biçimli, testere biçimli yeni motiflerin ortaya çıktığını görüyoruz. İncelediğimiz bu haç motifinin İran ve Mezopotamya'da elde edilen haç motifleri ile benzerlik gösterdiği tespit edilen bir diğer unsurdur. Burada dikkat edilmesi gereken husus; Güney Türkmenistan ve Mezopotamya'da bulunan haç motiflerinin içi tarama yöntemi ile doldurulmuşken, İran motiflerinin içi tamamen boyanmıştır (Hlopin, 1969: 41). Bunların dışında Anav Kültürü'nün geç safhasında görülen basamak ve dokuma motiflerinin birebir aynısı yine aynı döneme tarihlenen Shahr-i Sokhta yerleşiminde de görmekteyiz. Diğer yandan Anav Kültürü'nün Orta ve Geç döneminde ortaya çıkan bir diğer motif hayvan biçimliler İran'ın merkezinde bulunan Sialk yerleşimindeki keçi motiflerinden ziyade daha çok Elam geleneğine benzemektedir. Bu da Elam ile Orta Asya arasındaki temasların İran'ın merkezine değmeden geçtiğini göstermektedir (Masson ve Merpert, 1982: 34). Güney Türkmenistan ve

İran coğrafyasında tespit edilen bu benzerlikler ardıl kronoloji içerisinde dönem insanların kültürel anlamda dolaylı olarak iletişim halinde olduklarını göstermektedir. Ancak bu unsurların izlerini Mezopotamya dünyasında aradığımızda karşımıza daha erken bir kronolojinin kültürü Halaf çıkmaktadır (Kinal, 1983: 29; Erkanal, 1997: 1217). Birbirinden oldukça uzak coğrafyalar olan Kuzey Mezopotamya ve Güney Türkmenistan arasındaki dolaylı münasebetin izleri elbette en çok pişmiş toprak kaplardan takip edilebilmektedir. Bu buluntular arasında Halaf Kültürüne ait pişmiş toprak kapların üzerine uygulanan birtakım bezemelerin farklı coğrafyalardaki çağdaş farklı kültürlerle menşei pişmiş toprak kaplarda da görülüyor olması arkeolojik bulgular olarak tanımlanabilir. Söz konusu bezemelerin ne önceki ne de sonraki binyıllar içerisinde ortaya çıkmamış olması ve çağdaş zamanlar içerisinde farklı coğrafyalar içerisinde farklı ellerden çıkmış olması ortak zevklerin yaşandığını gösteren başka bir durumdur.

Mezopotamyalı özelliklerin etkisini İran ve Türkmenistan coğrafyasının hem Erken Kalkolitik hem de Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış başka ürünlerinde de görmekteyiz. İnsan biçimli heykelcikler hem Güney Türkmenistan hem de diğer Kalkolitik Çağ kültürlerinin manevi kültür unsurları hakkında bilgiler vermektedir. Her şeyden önce insan biçimli figürinler arasında kadın tasvirine önem verilmesi dikkat çekicidir. Karşılaştırmasını yaptığımız söz konusu heykelcikler bölgelere göre biçim olarak farklılıklar gösterse de dönem insanların manevi zihniyetinde "*Toprak Ana*" kültürünün önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Karşılaştırmasını yaptığımız kültürler arasındaki etkileşimin nasıl ve ne şekilde olduğu konusunda ise karşımıza bu dönemin şartlarını da düşünerek; ticaret ve göç olmak üzere iki seçenek çıkmaktadır. Bunlardan birincisi olan ticaretin tarihi, insanların birbirleriyle ilk temas kurdukları zamanlarda, ihtiyaçlarını karşılayacak türlü değiş tokuş yöntemleriyle başlamış olup, iktisadi gelişmelerin tarihinden çok daha eskiye dayanmaktadır. İnsanın coğrafi hareketliliği olarak özetleyebileceğimiz ve uygarlığın oluşumunda önemli bir role sahip olan göç ise, değişen iklim şartları, kuraklık, büyük salgınlar, savaşlar, fetihler, ideolojik baskılar gibi birçok doğal ve beşerî sebeplerden meydana gelmektedir. Bu hareketlilik, tarih boyunca çeşitli kavimlerin yeni yurtlar edinip, yeni uygarlıkların temelini oluşturmasına; bazı kavim ve uygarlıkların ise tarih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur.

Ortak bezemelerin uzak diyarlar arasında ortak zevk unsuru olarak kullanılmış olmasının yanı sıra yakın kronolojilerde ortaya çıkmış olmaları ve bazılarının benzer form özelliğine sahip pişmiş toprak kaplar üzerine işlenmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Şüphesiz benzerliklerini kurduğumuz bu uzak diyarların kültürel ilişki ağında yaşanan en büyük sıkıntı göç yollarının belirlenmesidir. Olası göç yollarını belirleyebilmek için anahtar yerleşimler üzerinden karşılaştırmaya aldığımız pişmiş toprak eserleri bir harita üzerine aktardığımızda oldukça dikkat çekici birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Benzerliklerini yakaladığımız pişmiş toprak eserlerin buluntu yerlerini de harita üzerine işlediğimizde bu sefer coğrafi yol güzergahları hakkında bir takım destekleyici sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak göz ardı edilmemesi gereken en önemli husus hem Doğu Anadolu hem Mezopotamya hem de Kuzey İran'da yürütülecek sistemli arkeolojik kazılar ve tarih çalışmaları şu an için kurduğumuz bağlantı ağlarının bir kısmının yönünün kısmen veya tümünden değiştirebileceği gerçeğidir. Şu an için Güney Kafkasya'da yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen sonuçlar Neolitik dönemden Erken Tunç Çağına kadar oldukça farklı bir kültür

dokusuna sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yürüttüğümüz literatür taramalarında bu bölgenin oldukça farklı bir zevk unsuruna sahip olduğunu sadece pişmiş toprak eserlerin form, bezeme gibi özelliklerinden değil aynı zamanda ölü gömme gelenekleri ve mimari yapıları açısından da anlaşılabilir. Bu nedenlerle Mezopotamya'dan Orta Asya'ya ulaşan yeni kültürel etkinin Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya'ya ve daha kuzeyi izleyerek ulaştığını söylemek şu an için oldukça zordur. Aynı zamanda Neolitik, Kalkolitik ve Geç Kalkolitik Çağ sürecinde Doğu Anadolu'nun kültürel iletişim ağının Kuzey Mezopotamya güdümlü olduğu arkeolojik çalışmalarla desteklenmektedir. Doğu Anadolu için kültürel kırılmanın başlangıcı yine arkeolojik verilere göre Erken Tunç Çağıyla başlamaktadır.

Burada Mezopotamya Ovasını boydan boya, enlemesine aşan bir yol ağından söz etmek gayet normaldir. Çünkü Kuzey Mezopotamya Ovasında enlemesine bir şekilde dağılım gösteren Hassuna-Samarra ve Halaf kültürü yer almaktaydı. Bu kültürlerin Halaf kolunun İran dağlarına ulaşip doğal yollar üzerinden Zap Suyuna ve oradan Van Tilkitepe'ye, Muş Ovasına kadar ulaştığı tespit edilmiştir (Parliti, 2011: 6-7). Zağros etekleri boyunca doğu yönlü ilerleyen alt kol Tepe Gawra gibi stratejik bir yerleşime ve Şehrizar Ovasına ulaşır (Çıvgın, 2020: 50). Bu kültür yolunun Kuzey İran'a kadar ulaştığını Dalma kültürü (MÖ 5000-4500) içerisindeki buluntu örneklerinden söyleyebiliriz (Abedi, 2016: 60, 64, Fig. 4-5). Görüldüğü gibi oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan Halaf seramik kültür merkezleri içerisinde, özellikle Anadolu'nun Mezopotamya ile olan bağlantılarını sağlıklı kurabilmek amacıyla Anadolu'nun doğusu, güneyi ve beraberinde Kuzey Suriye, Kuzey Irak ile kısmen Batı İran merkezlerinin yöresel değişikliklerine rağmen temelde ortak bir birlikteliğe sahip olduğuna dikkat etmek gerekmektedir (Roaf, 1996: 19). Böyle bir iletişim ağının olduğunu yürüttüğümüz bu çalışma sonucunda öncelikle pişmiş toprak kaplar üzerindeki geometrik, stilize motiflerden ve bazı form bezemelerinden de anlamak mümkündür. Sonrasında pişmiş toprak kap unsurlarına kil figürinler, mimari, obsidyen gibi yan unsurlar desteklemektedir. Sonuçta buraya kadar ulaşan kültür ağının sonrasında İran içlerinde tespit edilen tarihi geçit yolları üzerinden Hazar'ın doğu kıyılarına ulaştığını söylemek mümkündür. Daha sonra üçüncü etapta bu yolun etki gücü zayıflayarak Güney Türkmenistan'a ulaşmış olabileceğini öngörebiliriz. Söz konusu muhtemel yol ağının bir kısmını pişmiş toprak kaplar üzerindeki benzerliklerden, formlardan bir kısmını ise aynı kronolojik düzlem içerisinde kullanıldığı tespit edilen doğal geçitlere sahip yollardan ortaya çıkarmaya çalıştık. Şimdi dış dinamiklerden ziyade iç dinamiklere dönük bir analiz yaparak bu durumu irdeleyelim.

Arkeolojik kanıtlar Halaf kültürünün çekirdek sahasında bu yolların kullanımına dönük daha güçlü işaretler vermektedir. Halaf kültürüyle birlikte özellikle Fırat havzasında değişimlere yol açacak yeni kültürel öğelerin etkisi kendisini hissettirmeye başlamıştır. Bu yenilikler M.Ö. VI. bin yılın son yüzyıllarından beri bu bölgelerle sıkı bir ilişki içerisindeki Arslantepe ile Malatya ve Elâzığ çevresine dağılmıştır. Kalkolitik Çağ'da Elâzığ bölgesindeki toplulukların Transkafkasya, Suriye ve Mezopotamya ve hatta Anadolu içinde Orta Anadolu ile geliştirdiği ilişkiler her dönemde gelişerek devam etmiştir. İnsanın madeni daha çok kullanmaya başladığı Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgeler arası göçler, ticari, kültürel ve sosyal etkileşim alanı haline gelmeye başlamıştır. Elâzığ bölgesinde yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarında Transkafkasya, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'nun diğer

bölgeleri ile ilişki gösteren, mimari kalıntılar, çanak-çömlek eserler, taş, kemik ve maden eserler tespit edilmiştir (Carter, Eissenstat, vd. 1999: 569-576; Koutrafourı, 2009: 268).

Doğal yollar üzerinden sağlanan kültürel iletişimler Doğu Anadolu bölgesinde Altınova, Bingöl Dağları'ndan elde edilen obsidiyen nedeniyle daha M.Ö. VI. binlerin sonlarından başlayarak Kuzey ve Orta Anadolu'ya, Suriye üzerinden Mezopotamya'ya, Kafkaslara ve İran'a ticaret yolları ile bağlanmış olduğunu bu şekilde doğrulamıştır (Aktüre, 1997: 102-103). İran'a kadar uzanan bu yol devamında kuzeye ve doğuya doğru muhtemelen başka araçlar vasıtasıyla devam ettirilmekteydi. Yine arkeolojik kanıtlara göz attığımızda Halaf yerleşmelerinde bulunan, Van Gölü ve Bingöl çevresinden gelen obsidyen; İran Körfezi üzerinden Hint okyanusundan geldiği belirlenen Halaf yerleşmelerindeki deniz kabukları; Van Gölü yakınlarındaki Halaf alışveriş kolonisi olarak düşünülen Tilkitepe'ye ulaşan bakır ve altın bu irtibatı göstermektedir. Bu örnekler aynı zamanda Halaf yerleşmelerinin güçlü bir sosyal bağının olduğunu beraberinde güçlü bir ticaret bağı ile ekonomik ilişkinin pekiştğini de göstermektedir.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, döneme ait tarihsel ve arkeolojik verilerden yola çıkılmış olup, bu veriler arkeolog ve tarihçi gözüyle yorumlanarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Söz konusu veriler dışında kültürel etkileşimi sağlayan bizim şu an için bilmediğimiz başka unsurların da olabileceğini düşünmekte fayda var. Ticaret ve göç gibi etkileşim unsurlarının dışında, benzer coğrafi şartlardan kaynaklı yaşam biçimlerinin oluşturduğu, ortak zevk unsurlarının da olabileceğini hesaba katmakta fayda var. Bunların dışında Mezopotamya'da, Kuzey İran'da ve Doğu Anadolu'da gerçekleştirilmiş olan arkeolojik çalışmaların yetersiz olması bazı verilerin eksik kalmasının temel sebebidir. Mezopotamya'dan Orta Asya'ya uzanan bu bölgelerde ileride yapılacak olan arkeolojik çalışmalar daha tatmin edici sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abedi, A. (2016). "New Evidence from Neolithic to Achaemenid Periods in North-Western Iran: Excavations at Kul Tepe (Hadishahr), Second Preliminary Report (2013)", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, vol. 6, 59-82.
- Adams, R. M. C. (1981). *Heartland of Cities, Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Euphrates*. University of Chicago Press, Chicago.
- Akkermans, P.M.M.G. (1987). "A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria", *Paleorient*, 13(1), 23-40.
- Akkermans, P.M.M.G. (1993). *Villages in the Steppe: Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria*. Unpublished PHD Thesis, University of Amsterdam, Ann Arbor.
- Akkermans, P.M.M.G. (1996). "Tell Sabi Abyad: The Late Neolithic Settlement, Report on the Excavations of Amsterdam/1988 and the National Museum of Antiques Leiden (1991-1993) in Syria", *AJA*, vol. (I-II), İstanbul.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Antanova, E. V. (2009). "K Probleme Formirovania Baktyrsko-Margianskovo Arheologicheskovo Kompleksa, *KSİA*, sayı 223, Moskova, 202-223.
- Antanova, E. V. (1977). "Shovostvo i Razlichie Antropomorfnoi Plastiki Yujnoi Turkmenii i Mesopotamii v Epohu Eneolita", Gafuruva, B. G. ve Litviskovo, B. A. *Sredniaya Azia v Drevnosti i Srednevekove*, Nauk Yayınları, Moskova, 15-20.
- Armstrong, J.A. (1997). "Ceramics: Mesopotamian Ceramics", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East I*, New York, 453-459.
- Arslandaş, Y. (2008). "Tarihöncesi Dönemlerde Elâzığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/24, Elâzığ, 383-393.
- Atagariev, E. vd. (1974). *Pomiatniki Arhitekturi Turkmenistana*, Obshesvo Ohrani Pomiatnikov Istorii i Kulturi Turkmenkoi SSR, Leningrad.
- Avdusin, D. A. (1977). *Arheologia SSSR, Vshaiya Shokola* Yayınları, Moskova.
- Barthold, V. V. (2002). *Raboti Po İstoriçeskoj Geografii*, Vostoçnaya Literatura Yayınları, Moskova.
- Braidwood, R.J. vd. (1971). "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 1236-1240.
- Carter, E. vd., (1999). "The Kahramanmaraş Archaeological Project-1997", *AST XVI/II*, Ankara, 569-576.
- Çıvgın, İ. (2020). "Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta "Halaf Dönemi" (MÖ 6100-5300/5100): Maddi Kültür, Geçim Ekonomisi ve Kültürel Temas", *Cedrus VIII*, 1-63.
- Davidson, T.E. ve Mckerrell, H. (1980). "The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra". *Iraq*, 42, 155-167.
- Davidson, T.E. ve Watkins, T. (1981). "Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Iraq, Syria", *Iraq XLIII*, 1-18.
- Dirvana, S. (1944). "Cerablus Civarında Yunus'ta Bulunan Tel Halaf Keramikleri", *Belleten XXXI/VIII*, 403-420.
- Ehrich, R.W. (1992). *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago.
- Erkanal, H. (1997). "Mezopotamya", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt: 2*, 1216-1229.

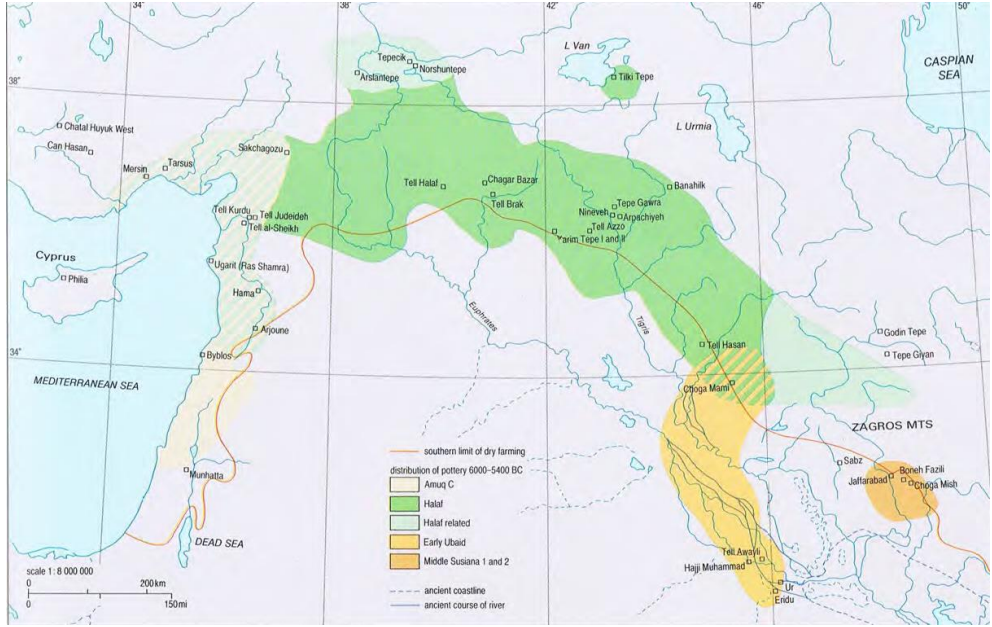
- Goldman, H. (1956). *Excavations at Gözlükule, Tarsus II, Volume II, Plates, From the Neolithic the Bronze Age*. Princeton, New Jersey.
- Gorny, R.L. (1997). "Anatolia: Prehistoric Anatolia", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*, 122-127.
- Gudz-Markov, A.V. (2004). *Indoevropeysi Evrazii i Slaviane*, Veche Yayınları, Moskova.
- Gudz-Markov, A.V. (1994). *Indoevropeskaia İstoria Evrazii*, Proishojdenie Slavanskovo Mira, Ensiklopedia Russkoi Misli, Tom 4, Moskova.
- Güngördü, F.V. (2004). *Kuzey Mezopotamya'da Halaf Mimarisi*, Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Güngördü, F.V. (2010). *Obsidian Trade and Society in the Central Anatolian Neolithic*, Bilkent Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Hauptmann, H. (1999). "Fırat Bölgesi Kazıları, Norşuntepe ve Lidar Höyük", *Kayıp Zamanların Peşinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Yaptığı Kazılar*, İstanbul, 65-80.
- Herzfeld, E. E. (1930). *Die Ausgrabungen von Samarra, vol.5: Die Vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra*, Berlin.
- Hiebert, Frederik T. (2002). "The Kopet Dag Sequence of Early Villages in Central Asia", *Paléorient*, vol. 28, no 2, 25-41.
- Hijara, I. (1980). *The Halaf Period in Northern Mesopotamia*, Phd Thesis, Institute of Archaeology, London.
- Hijara, I. vd. (1980). "Arpachiyah 1976", *Iraq*, 42/2, 131-154.
- Hlopin, İ. N. (1963a). "Pomiatniki Rannego Eneolita Yujnoi Turkmenii, Eneolit Yuzhnykh Oblastei Srednei Azii", *Arheologia SSSR, Svod Arheologicheskikh İstochnikov*, B3-8, Akademi Nauk Yayınları, Moskova-Leningrad, 5-59.
- Hlopin, İ. N. (1963b). "Yalangach-Depe Posilenie Epohi Eneolita", *KSİA*, sayı 93, Akademi Nauk Yayınları, Moskova, 74-79.
- Hlopin, İ. N. (1964). *Geoksyurskaya Gruppa Posileniy Epohu Eneolita*, Akademi Nauk Yayınları, Moskova-Leningrad.
- Hlopin, İ. N. (1969). "Pomiatniki Razvitego Eneolita Yuga Vostochnoi Turkmenii, Eneolit Yuzhnykh Oblastei Srednei Azii", *Arheologia SSSR, Svod Arheologicheskikh İstochnikov*, B3-8, Akademi Nauk Yayınları, Leningrad, 5-84.
- Hodder, I. (2003). "The Lady and the Seed: Some Thoughts on the Role of Argiculture in the Neolithic Revolution", Hodder, I., (Ed.) *Archaeology Beyond Dialogue*, Salt Lake City, UT: University of Utah Press.
- Hrouda, B. (1971). *Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran and Anatolien, Handbuch der Archaologie*, München.
- Kasparov, A. K. (2000). "Sobaka Epohi Eneolita iz Yujnoi Turkmenii po Poleozoologicheskim Dannim" *Arheologicheskie Vesti*, sayı 7, St. Petersburg, 41-47
- Kasparov, A. K. (2006). *Skotovodstvo i Ohota Epohu Neolita-Paleometalla v Yujnom Turkmenistana*, Evropeyskiy Dom Yayınları, St. Petersburg.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara.
- Killick, R. G. ve Roaf, M. D. (1983). "Excavations in Iraq 1981-1982". *Iraq* 45, 199-224.
- Kircho, L. B. (2008). "Kulturnie Vzaimodeystvia Kak Faktor Stanovlenia Rannegorodskoi Sivilizatsii (Po Materialom Yujnogo Turkmenistana V-III. Tıs. DO.N.E.)", *Vestnik Sank-Petersburgskogo Universiteta*, sayı 3, St. Petersburg, 143-154.

- Korobkova, G. F. (2004b). "Hozaysvenno-Proizvosvennaia Deiatelnost Nasilenia Altyn-depe (Po dannym kompleksnovo izucheniya kamennih orudiy)", Korobkova, G. F., (Ed.) *Orudia Truda i Sistemi Jizneobezpechenie Nasilenia Evrazii (Pomaterialam epoh poleolita-bronzi)*, Epropeyskiy Dom Yayınları, St. Peterburg, 92-136.
- Korobkova, G. F. (2004a). *Orudia Truda i Sistemi Jizneobezpechenie Nasilenia Evrazii (Pomaterialam epoh poleolita-bronzi)*, Epropeyskiy Dom Yayınları, St. Peterburg, 87-91.
- Korobkovo, G. F. (1996). "Srednaia Azia i Kazahstan, Djeitunskaya Kultura", B. A. Rybakov (Ed.), *Neolit Severnoi Evrazii*, Nauk Yayınları, Moskova, 87-98.
- Koutrafouris, V.G. (2009). *Ritual in Prehistory; Definition and Identification. Religious Insights in Early Prehistoric Cyprus*, School of History, Classics, and Archaeology University of Edinburgh, Unpublish Phd Thesis, Edinburg.
- Kozbe, G. (2006). "Şırmak ili, Cizre-Silopi Ovası 2004 Yılı Yüzey Araştırması", *AST 23/1*, Ankara, 293-308.
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul.
- Kurbanshatov, K. (1987). *Eneolit Anau*, Akademi Nauk Yayınları, Aşkabat.
- Le Miere, M., ve Nieuwenhuysse, O. (1996). "The Prehistoric Pottery", *Tell Sabi Abyad, The Late Neolithic Settlement I-II*, İstanbul, 119-284.
- Lisitsina, G. N. vd. (1965). "İtogy Arheologicheskogo i Paleogeograficheskogo Izucheniya Geoksyurskovo Oaziza" *Sovietstvaia Arheologia*, sayı 1, Akademi Nauk Yayınları, Moskova, 9-23.
- Lisitsina, G. N. (1965). *Oroshaemoe Zemledelie Epohi Eneolita na Yuge Turkmenii*, Akademi Nauk Yayınları, Moskova.
- Mallowan, M.E. L. (1935). "Excavations at Tall Arpachiyah", *Iraq II*, 1-178.
- Mallowan, M.E. L. (1936). "The Excavations at Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region of North Syria 1934-5", *Iraq*, 3/1, 1-85.
- Marfoe, L. (1982). "Kurban Höyük Excavations", *KST V*, Ankara, 123-391.
- Martinov, A. İ. (2000). *Arheologiya, Vshiaya Shkola*, Moskova.
- Masson, V. M. (1960). "Djeitunskaya Kultura", *TYUTAKE*, 10, Aşkabat, 45-95.
- Masson, V. M. (1962). "Pomiatniki Razvitago Eneolita Yugo-Zapatnoi Turkmenii, Eneolit Yuzhnykh Oblastei Srednei Azii", *Arheologia SSSR, Svod Arheologicheskikh İstochnikov*, B3-8, Akademi Nauk Yayınları, Moskova-Leningrad, 5-53.
- Masson, V. M., *Ekonomika i Sotsialniy Stroi Drevnih Obshestv (v svete dannih arheologii)*, Akademi Nauk Yayınları, Leningrad 1976.
- Masson, V. M. (1971). *Pasilenie Djeytun, Materiali i İsledovaniya po Arheologii SSSR*, No:180, Akademi Nauk Yayınları, Leningrad.
- Masson, V. M. ve Merpert, N. Y. (1982). *Eneolit SSSR*, Nauk Yayınları, Moskova.
- Masson, V. M. ve Sarianidi, V. İ. (1972). *Karakumi: Zeria Svilizatsii*, Nauk Yayınları, Moskova.
- McCorriston, J. (1992). "The Halaf Environment and Human Activities in the Khabur Drainage Syria", *Journal of Field Archaeology* 19/3, 315-333.
- Mellaart, J. (1965). *Earliest Civilizations of the Near East*. London.
- Mellaart, J. (1975). *The Neolithic of the Near East Thames and Hudson*. London.

- Mellaart, J. (2000). "The Earliest Settlements in Western Asia from the Ninth to the end of the Fifth Millennium B.C. Anatolia Before 400 B.C./The Halaf Culture-The Halaf Period in Syria and Lebanon", *The Cambridge Ancient History: Prolegomena and Prehistory, I/1, Cambridge University Press, Cambridge/ New York, 276-284.*
- Mellink, M. (1992). "Anatolian Chronology", *Chronologies in Old World Archaeology, 171-220.*
- Moayyeri, Haide, (2003). "Drevniy Merv i Istoricheskiy Merv", Azmun, G. (Ed.), *Merv-Name (Kniga o Merve)*, Kulturniy Sentr Posolstvo IRI v Turkmenistana, Aşgabat, 6-22.
- Moore, A.M.T. (1997). "Prehistoric Syria", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 5, New York, 123-145.*
- Mountjoy, P.A. (2005). "The Mycenaean Pottery from the 1934-1939 Excavations at Tarsus", *Field Seasons 2001-2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project, İstanbul, 84-134.*
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya-Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. İstanbul.
- Oates, J. (1969). "Choga Mami, 1967-68 A Preliminary Report", *Iraq, 31/2, 115-152.*
- Oppenheim M. F. ve Schmidt, H. (1943). *Tell Halaf I: Die prähistorischen Funde, Bearbeitet von Humert Schmidt*. Berlin.
- Ökmen, M. (2001). "Türkmenistan'da Çevre Sorunları", *Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, c. 7, Sayı: 2, Yaz, 235-249.*
- Özbay, Ekrem, (2019). *Türkistan'da Parlayan Bir Yıldız: Türkmenistan*, Hiperlink Yayınları, Ankara.
- Parlıtı, Umut, (2011). *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Ön Asya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi Cilt I), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Paroda, E. vd. (1992). "The Chronology of Mesopotamia ca. 7000-1600 B.C", Ehrich, R.W. (Ed.) *Chronologies in Old World Archeology, 77-121.*
- Roaf, M. (1990). *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, Andromeda Oxford Limited, New York.
- Roaf, M. (1996). *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev., Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Rothman, M.S. ve Kozbe, G. (1997). "Muş in the Early Bronze Age", *Anatolian Studies, Vol. 47, British Institute at Ankara, Ankara, 105-126.*
- Rtveladze, E. (2005). *Svilizatsii, Gosudarstva, Kulturi Sentralnoi Azii*, Patent Press Yayınları, Taşkent.
- Russell, H.F. (1980). *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van*, Monograph/British Institute of Archaeology at Ankara 85/2, Oxford.
- Sagona, A. ve Zimansky, P. (2009). *Routledge World Archaeology Ancient Turkey*. Canada.
- Saray, Mehmet, (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Sarianidi, V. İ. (1962a). "Kultovie Zdaniya Posilenie Anauskoi Kulturi", *Sovietstkaia Arheologia*, sayı 1, Akademi Nauk Yayınları, Moskova, 44-56.
- Sarianidi, V. İ. (1962b). "Nekatorie Vaprosi Drevnei Arhitekturi Posileniy Geoksyurskovo Oaziza" *KSIA*, sayı 91, Akademi Nauk Yayınları, Moskova, 22-29.

- Schmidt, H. (1943). *Tell Halaf, die Prähistorischen Funde*, Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Sevin, V. ve Caneva, I. (1995). “1993 Yılı Mersin/Yümüktepe Kazıları”, *KST XVII*, Ankara, 27-42.
- Shevchenko, A. İ. (1960). “K İstorii Domasnih Jivotnih Yujnogo Turkmenistana”, *TYUTAKE*, 10, Aşgabat, 464-477.
- Taşkıran, H. ve Kartal, M., (2010). “2008 Yılı Ilısu Baraj Gövdesi Alanı Yüzey Araştırması”, *27. AST*, 3. Cilt, Ankara, 233-244.
- Tekin, H. (2005). “Yeni Buluntuların Işığında Anadolu’da Hassuna ve Samarra Seramiğinin Yayılımı Üzerine Bir Gözlem”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22/1, Ankara, 183-202.
- Tekin, Halil. (2018). “Halaf: Mazopotaya’nın “gizemli” Neolitik Seramiği”, *Azərbaycan Arxeologiyası Xəzər Universiteti Nəşriyyatı Cilt. 21, No. 1*, 55-69.
- Turkmenistan*. (2002). *Sostoyanie Biologičeskogo Raznoobraziya. Obzor*, Aşhabad.
- Türkecul, A. ve Özbal, H. (2007). “Anadolu Kalkolitik ve Tunç Çağlarına Ait Arkeolojik Seramiklerdeki Organik Kalıntıların GC ve GC/MS ile Tanımlanması”, *23-27 Ağustos 2007, 21. Kimya Kongresi*, Ankara, 1-15.
- Türkecul, A. ve Özbal, H. (2008). “Arkeolojik Çanak ve Çömleklere Organik Kalıntıların Belirlenmesi: Anadolu’dan Bazı Örnekler”, *23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 249-264.
- Türkmenoğlu, A.G. (2009). “Kalkolitik Dönem Değirmen-tepe (Malatya) Seramikleri Üzerinde Arkeometrik Çalışmalar”, *Türkiye Arkeolojisi’nde Seramik ve Arkeometrik Çalışmaları, I. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı*, Ankara, 43-49.
- Uçankuş, H.T. (2000). *Bir İnsanlık ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji, Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu*. Ankara.
- Umurtak, G. (2002). “Anadolu Figürinleri-Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas 1*, Doğan Grup, 106-107.
- Watson, P.J. (1983). “The Halafian Culture: A Review and Synthesis”, *Studies in Ancient Oriental Civilization, Oriental Institute 36*, Chicago, 231-250.
- Watson, P.J. ve LeBlanc, S.A. (1990). *Girikhacıyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey, Institute of Archaeology, Monograph 33*, University of California, Los Angeles.
- Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*. Jerusalem/Tel Aviv.
- Yakar, J. (2011). *Reflection of Ancient Anatolian Society in Archaeology from Neolithic Village Communities to Eba Towns and Polities*. İstanbul.
- Yener, K.A. (2005). *The Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey 1995-2002*, Oriental Institute Publications No. 131, Chicago.

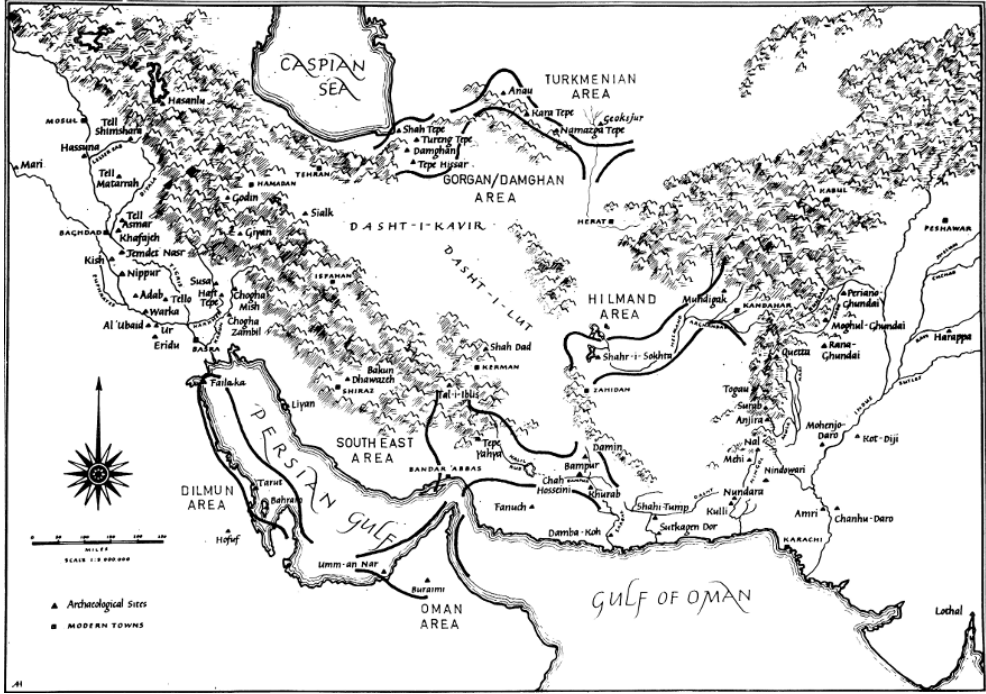
Haritalar

Harita 1: Halaf Kültürü Yayılım Alanı (Roaf, 1990: 49)

Harita 2: Anav Kültürü Yayılım Alanı.

Harita 3: Kalkolitik Çağ Mezopotamya, İran ve Güney Türkmenistan Bölgeleri (Lamberg ve Tosi, 1973).